

TÜRK KÜLTÜRÜNDE HAŞHAŞ (AFYON BİTKİSİ) KULLANIMI (11-14. YÜZYIL ANADOLU'SUNDA) USE OF POPPY (OPIUM PLANT) IN TURKISH CULTURE (11-14. CENTURY IN ANATOLIA)

SELİM KAYA*

Sorumlu Yazar

Öz

Haşhaş, Orta Çağda gıda maddesi olarak tüketilmenin yanında tıbbi bir ilaç olarak uykuyu teşvik etmek, sindirime yardımcı olmak, öksürük, mide ve bağırsak rahatsızlıklarını gidermek amacıyla insanlara tavsiye edilmiştir. İlk Çağdan beri kullanılan haşhaşın tohumu, kabuğu veya sütü Orta Çağda medreseler, tekkeler, zaviyeler ve halk hekimliğinde; sakinleştirici, uyutucu, ağrı kesici, bayıltıcı ayrıca keyif verici özelliği sebebiyle kullanılmıştır. Daha çok gıda, ilaç ve akli gideren uyuşturucu özelliği ile bilinen haşhaşın zaman içinde organik gübre, enerji, ticarî ve sanai bir ürün ve sanat eserlerinde motif olarak kullanıldığı da görülmektedir. Çalışma önemli bir kültür ögesi olan haşhaşın Orta Çağda tarihi, tıbbi ve tasavvufi eserlerdeki ifadesi ve kullanım alanlarını konu edinmiştir. Haşhaşın tarihi süreçte Orta Çağda, özellikle de Anadolu'da neden ve nasıl kullanıldığını tespit etmek amaçlanmıştır. 11-14. yüzyılları kapsayan çalışmada, karma araştırma yöntemi, literatür taraması ve metin inceleme tekniği kullanılmıştır. Makale haşhaşın Anadolu yüzünde tarihi, tıbbi ve tasavvufi kaynaklarda ifadesini ve kullanım sebeplerini bütüncül bir yaklaşımla ele alan ilk çalışma olması nedeniyle önemlidir. Haşhaşın Orta Çağda halk hekimliğindeki yerine ve gelişim seyrine ışık tutan akademik çalışmaların azlığı sebebiyle, çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca uyuşturucuyla aklın işlevsizleşmesine ve zihnin körleşmesine yönelik Anadolu tıp tarihi ile ilgili çalışmalara ve Orta Çağ Türk tarihine yönelik araştırmalara bilimsel katkı sağlayacağı ümit edilmektedir. Türkler Anadolu'yu fethettikten sonra binlerce yıllık haşhaş kültürünü devam ettirmiş ve haşhaşı daha çok gıda ve ilaç olarak kullanmışlardır. Orta Çağ tarih, tıp ve tasavvuf kaynaklarında haşhaş farklı şekillerde, bir konuyu örneklendirmek, izah etmek, insan akıl ve ruh sağlığına olan zararlarını dile getirmek ya da ölçülü kullanılması şartıyla faydalarını belirtmek için zikredilmiştir. Haşhaşın gıda olarak kullanımı ciddi bir sorun oluşturmazken, afyunun, eczacılık ve tıp alanları dışında kullanımı sağlık sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, Haşhaş, Afyon (uyuşturucu), 11-14. yüzyıl, Anadolu, Tedavi.

Abstract

In addition to being consumed as a food product in the Middle Ages, the poppy was recommended to people as a medicinal drug to urge sleep, aid digestion, and relieve coughs and diseases related to the stomach and intestine. The poppy's seeds, tunic, and milk have been used since ancient times and in the Middle Ages, they were used in madrasahs, dervish lodges, zawiyahs, and folk medicine due to their sedative, analgesic, analgesic, stupefying and also recreational properties. It is seen that poppy, which is mostly known as a food, medicine, and mind-numbing feature, has been used as an organic fertilizer, energy, commercial and industrial

Araştırma Makalesi / Künye: KAYA, Selim. "Türk Kültüründe Haşhaş (Afyon Bitkisi) Kullanımı (11-14. Yüzyıl Anadolu'sunda)". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 115-138. <https://doi.org/10.60163/tkhebv.1420367>.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, E-mail: skaya@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0447-5017.

product, and as a motif in works of art over time. This study deals with the statement and usage areas of poppy which is an important cultural factor in historical, medical, and sufistic works in the Middle Ages. It is aimed to determine why and how poppy was used in the historical period in the Middle Ages, especially in Anatolia. In the study covering the 11-14. centuries, mixed research methods, literature review, and text analysis techniques were used. This article is important because it is the first study to address the statement of poppy in historical, medical, and Sufistic sources about and the reasons for its use with a holistic approach when considering the context of Anatolia. Few academic studies shed light on the position and development of poppy in folk medicine in the Middle Ages, so it is thought that this study will contribute to the literature. It is also hoped that it will contribute scientifically to studies on Anatolian medical history regarding the dysfunction of the mind and blinding of the mind due to drug use and research on Medieval Turkish history. After conquering Anatolia, the Turks continued the thousands-year-old poppy culture and used poppy mostly as food and medicine. The poppy was mentioned in different ways in historical, medical, and Sufistic sources about the Middle Ages. It was mentioned to exemplify and explain a subject, to express its harms to human mental and spiritual health, or its benefits were stated provided that it was used in moderation. While the use of poppy as food does not pose a problem, the use of opium poppy outside the fields of pharmacy and medicine causes physical, mental, and spiritual health problems.

Keywords: Middle Ages, Poppy, Opium Poppy (drug), 11-14. century, Anatolia, Treatment.

Giriş

1. Haşhaşın Mahiyeti, Kullanımı ve Kavramsal Çerçeve

1.1. Haşhaşın Tanımı ve Kullanım Alanları

Haşhaş; kapsüllerinden “efyûn (afyun)” elde edilen, tohumlarından yağ çıkarılan gelincikler familyasından otsu bir kültür bitkisidir (Devellioğlu, 2011, 388; TDK Sözlük 2023). Yaş hali için “sütlü bitki” de denilen haşhaş; *Lügât-ı Müşkilât-ı Ecza*¹ adlı tıp sözlüğünde (Derviş Siyâhî Lârendevî, 48a; Murad, 2009, 145) afyun bitkisi aklı gideren uyuşturucu ve keyf verici ot (papaver somniferum) olarak tanımlanmaktadır.

Haşhaşın yaprağından, çiçeğinden, tohumundan (tanelerinden), kapsülünden, sapından, kısaca her parçasından istifade edilmektedir. Yaprığından ilaç, kapsülünden afyun, tohumundan ezme ve yağ elde edilen haşhaşın atık madde olarak oluşan parçalarından da hem hayvan yemi olarak küspe, hem de yakıt üretilmektedir. Haşhaş; gıda, ilaç, tarımsal organik gübre, enerji üretimi, ticari ve sanai hatta stratejik ürün olarak özel ve farklı bir öneme sahip olduğu gibi sosyal yaşamın içinde pek çok nesnede motif olarak da kullanılmaktadır.

Arapçada kuru ot anlamına gelen “haşîş”, Anadolu halk dilinde “haşhaş” olarak söylenilmektedir. “Haşîşi / haşîşin” sözcüğü ile de haşhaş yiyenler içenler belirtilmektedir (Devellioğlu, 2011, 388). Bu sözcük zamanla hakaret ve aşağılamayı ama daha çok mutaassıpların aşırı inançlarıyla saldırgan tutumlarına² yönelik alaycı bir düşüncenin ifadesi olmuştur (Lewis, 1995, 10-11). Örneğin Suriye’deki Nizârî İsmailîler çok haşhaş kullandıkları ve fedâileri cinayet ve terör gibi kötü fiillerde buldukları için hakaret ifadesi olarak Haşhâşiler denilmiştir. (Öz, 1997, 418).

1 Çalışma konusu ile ilgili belge ve bilgi toplamakta iken yazma eserin ilgili sayfalarını benim için görüntüleyerek yararlanmamı sağlayan Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü’nde öğretim üyesi dostum Dr. İbrahim Murat Bozkurt’u (vefatı 13.12.2019) rahmetle yad ediyorum.

2 Konumuz haşhaş olduğu için çalışmamızda haşhâşilere değinilmemiştir. Haşhâşi zihniyeti ve mutaassıp Şii olan Nizârî İsmailî düşünce ile ilgili pek çok çalışma vardır. Bu konuda yazılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Özyayın, 1990, 72-88; Jamal, 1996; Öz, 1997, 418-419; Büyükkara, 1998, 9-36; Daftary, 2001; Daftary, 2005; Daftayr, 2006, 71-81; Öz, 2007, 200-201; Kaya, 2013, 43-64; Tan, 2015, 79- 95; Ekinci, 2016, 30-50; Halm, 2020; Arayancan, 2022, 79-94; Virani, 2023, 272-284.

1.2. Haşhaştan Üretilen Afyun

Dünyanın en eski tıbbî bitkilerinden biri olan haşhaş kapsüllerinin sütünden elde edilen ve “afyun” olarak isimlendirilen öz (drog); insan türünün bugüne kadar geliştirdiği ve aktif olarak kullandığı en eski ve etkili narkotik ilaçtır (Santella, 2007, 107; Erkal, 2007, 26). Afyunda; morfin, kodein, tebain, noskapin, papaverin başta olmak üzere yaklaşık 24 tane alkaloid bulunmaktadır (Arslan vd., 2008, 2-3; Erkal, 2016, 3). Haşhaş kapsülünün çizilmesi sonucu süt çıkmakta, bu özsu bir miktar bekletilince koyulaşmakta, buna da “afyun sakızı” denilmektedir. Afyun türevlerinin tamamının ana maddesi bu sakızdır (Köknel, 1998, 119). Morfin, eroin, kodein vd. türevlerin yani alkaloidlerin hepsi çeşitli kimyasal yöntemlerle bu afyun sakızından elde edilmektedir.

Afyun, bağımlılık yapan bir üründür. Alışkanlık haline gelmesi durumunda, kişinin kendi benliği dışında her şeye kayıtsız kalmasına, öfke ve üzüntü duygularından kaynaklı durgun bir öforiye (rahatlama ve keyf hissi, temelsiz ve abartılı zindelik) halinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Booth, 1996, 17). “İnsanlar keyiflenmek için tütün, nargile, afyun ya da haşhaş çekerler. Bunların dozunu gitgide artırmak akılsızlığında bulunanlar bir süre sonra isteseler de bunları bırakamaz, bağımlı duruma gelirler” (Erkal, 2016, 14).

1.3. İlk Çağda Haşhaş Kullanımı

Anadolu’da haşhaş tarımının insanların yerleşik hayata geçtikleri dönemlere kadar gittiği öngörülmektedir. Haşhaş hakkında ilk yazılı bilgilere de M.Ö. ikinci binyıla ait Hitit tabletlerinde rastlanmıştır. Hititler bir tarım toplumu olduklarından bitkilerden tıbbî amaçlar için de faydalanmış; tohumlar, tomurcuklar, çiçekler ve tohum yağlarından droglar hazırlamışlardır. Bitkilerden elde ettikleri drogları ya hastaya içirmiş ya vücuduna sürmüş ya da banyo yaptırmışlardır. Reçetelerde kullandıkları bitkisel drogların botanik tanımı belirtilirken, tabletlerinde kayıtlı reçetelerde haşhaş da kullanılan bitkiler arasında yer almıştır (Baytop, 1997, 403; Kavalalı, 1999, 131-132). Muhtemelen uyku verici bir etkiye sahip olduğunu bildikleri haşhaşı, sakinleştirici olarak da kullandıkları düşünülmektedir.

M.Ö. dokuzuncu asırda *İlyada* ve *Odysseia* adlı destanların derleyicisi kabul edilen Homeros da, eserlerinde acı dindiren ilaç olarak muhtemelen afyun bitkisinden bahsetmiştir. *İlyada*’da Tanrı Paian, omzuna ok girdiği için canı yanan ve acılar içinde kıvranan birinin üzerine acı dindiren ilaçlar serpmiştir. *İlyada*’nın başka bir yerinde de Teukros tarafından okla vurulan Glaukos, Tanrı Apollon’a, “kolum ağrılarla sızlıyor, nolur, acılarımı dindir, güç ver Lykialıları savaşmaya kışkırtayım, kendim de çarpışayım” diye yakarmış, Apollon da dileğini kabul ederek Glaukos’un ağrılarını dindirmiş, yaradan akan kara kan kurumuştur (Homeros, 2017, 357-358). Acı dindiren ilaç bir ağrı kesicidir ve çok eski zamanlardan beri bilinen haşhaştan elde edilen afyun olsa gerektir.

Odysseia’da anlatıldığına göre de “Zeus’un kızı Helene içtikleri şaraba, kederi ve öfkeyi gideren bir ilaç atmıştı. Bu ilaç, tüm acıları unutturmakta idi. İçine katıldığı sağraktan şarap içen anası babası ölmüş olsa bile bütün bir gün gözyaşı dökmezdi. Kardeşi veya sevgili oğlunu gözünün önünde kesseler, nasıl can verdiklerini gözleriyle görse yine de üzülmezdi. Zeus kızının böyle “erdemli, iyi ilaçları” vardı. Bu ilaçları Thon’un eşi Mısırlı Polydamna vermiş, bunların bazıları şifalı, bazıları da zehirli idi” (Homeros, 2017, 60-61) şeklinde *Odysseia*’da zikredilen, üzüntüyü engelleyen, öfkeyi dindiren ve bütün acıları unutturan ilaç haşhaştan elde edilen afyun olsa gerektir.

Antik literatürde haşhaş bitkisine dair en eski referanslar M.Ö. sekizinci yüzyıldaki eserlerde çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Kullanım alanlarının çeşitliliği ve insan vücudundaki etkileri dikkate alındığında haşhaşın antik eserlere farklı biçimlerde (haşhaş betimli iğneler yüzükler ve sikkeler, tanrıça tacı, elinde haşhaş tutan tanrıça) yansması şaşırtıcı değildir (Yanık, 2022, 33, 36-37). Bundan başka M.Ö. sekizinci yüzyılda Helen şiirinin büyük şairlerinden biri olan Hesiodos, muhtemelen haşhaş üretiminin çok olması sebebiyle “haşhaş şehri” ifadesini kullanarak afyun sözcüğünün ilk yazılı kaydını bırakmıştır. Ayrıca Yunan tanrıçası Demeter, haşhaş şehri ifadesinin anlam kazandığı Mekone kentindeki haşhaş meyvesini keşfetmiştir (Hesiodos, 2014, 535; Yanık, 2022, 37).

M.Ö. altıncı asırda yaşamış olan Zerdüşt'ün ortaya koyduğu öğretilere dayanan ilk dönem Mecûsiliğinde (Zerdüştîlik) bitkiler ile tedavi yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Mecûsî kutsal kitabı *Avesta*'da

“Eğer bıçakla, otlarla ve kutsal söz ile iyileştiren hekimler bir arada bulunsa ve hepsi de hastayı iyileştirmeye talip olurlarsa, kutsal söz ile iyileştirenin hekimliğin uygulaması. Çünkü kutsal söz ile iyileştiren bütün hekimlerin en iyisidir; iman edenlerin vücudundan hastalığı en iyi şekilde uzaklaştırır” (*Avesta*, 2012, 74)

denilmiştir. Mecûsîlerin kutsal kitabında bitkisel tedavinin zikredilmiş olması, bilindiğinin ve uygulandığının da açık bir ifadesidir.

M.Ö. dördüncü yüzyıl ortalarında Karistoslu Diokles, haşhaşı öfkeye karşı yatıştırıcı etkisi sebebiyle tavsiye etmiştir (Dormandy, 1963, 47, 76). “Tıbbın babası” olarak adlandırılan Hipokrat (M.Ö. 460-377), haşhaşın olgunlaşmamış, olgun ve pişmiş formlarda tıbbi ilaçlarda kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca haşhaşın tohumlarının besin özelliğine sahip olduğunu belirtmiş, haşhaş suyunu uyutucu, uyuşturucu ve kanamayı durdurucu bir unsur olarak tanımlamıştır. Herakleides (M.Ö. 340), haşhaş bitkisinin bazı Yunan adalarında ötenazi yürütmenin bir yolu olarak kullanıldığını, özellikle kadınların doğal ölümüne kadar kalan süreyi kısaltmak için haşhaş aldıklarını bildirmiştir (*Poppy*, 1999, 1). M.Ö. 800'lü yıllardan M.S. 476'lı yıllara (Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına) kadar yaklaşık on iki asır boyunca haşhaş bitkisi ve afyun “tanrıların armağanı” olarak görülmüştür (Dormandy, 1963, 17; Yanık, 2022, 38).

Romalılar haşhaşı güçlü bir uyku ve ölüm simgesi olarak görmüşlerdir. Uyku tanrısı Somnus, elinde bir demet haşhaş ve afyun boynuzu (çiftçilerin özsuyu toplamakta kullandığı kap) ile tasvir edilmiştir. Haşhaş, aynı zamanda Romalıların bereket tanrıçası Ceres'in gizemlerinden biri olarak görülmüştür. Ceres'in çok bilinen bir heykelinde elinde bir meşale ile haşhaşlar taşımaktadır. Haşhaş zaman içinde çok şöhret kazanmış, İmparatorluğu son dönemlerinde sikkelerde kullanılmıştır. Romalılar için Haşhaştan üretilen afyunda sadece ağrı kesici ve dini amaçlarla kullanılan bir madde değil aynı zamanda suikastlerde kullanılan bir zehirleme aracı olmuştur. Ayrıca intihar edenler tarafından da ölümüne gitmenin en keyifli yolu olarak görülmüş ve bu sebeple tercih edilmiştir. Hatta Hannibal'ın yüzüğündeki küçük bir bölmede bir miktar afyun bulundurduğu ve sonunda yaşamına yüzüğündeki bu afyun ile son verdiği ifade edilmiştir (Booth, 1996, 18).

Büyük Selçuklu Devleti zamanında haşhaş ve afyun kullanan tarikat görünümü Nizarî-İsmâîlîler, bilhassa Hasan Sabbah'ın Alamut'u işgalinden sonra gizli bir örgüt yapısında hareket ederek teşkilatlanmışlar, önemli devlet adamları ve kumandanlara suikastler düzenleyerek cinayetler işlemişler, ülkede estirdikleri terör havası ile halkı

tedirgin ve huzursuz etmişlerdir. Tarihteki dini inanç görünümlü terör örgütlerinden biri olarak da kayda geçen Haşîşler, kullandıkları haşhaş bitkisi sebebiyle bu ismi almışlardır. (İbnü'l-Esîr, 2022, 214-220, 255, 272-275, 316-318, 421; M.Şerefeddin, 1928, 22; Arayancan, 2022, 80-92).

Afyunun İslâm öncesi devirlerde, Mezopotamya ve Anadolu'da öksürük ve ağrı giderici ilâç, İslâm sonrası ise daha çok ilâçların yapımında ve cerrahi operasyonlarda veya psikiyatrik tedavide uyuşturucu olarak kullanılmıştır. İran, Hindistan ve Mısır'da tarımsal üretimi yapılan ve kullanılan haşhaş, Anadolu'da Türklerin hâkimiyetinden sonra özellikle Karahisar şehri ve çevresinde yaygın olarak yetiştirilmiştir. Muhtemelen haşhaşın yaygın üretimi sebebiyle türevi olan afyun sözcüğü Karahisar adına eklenmiş ve şehrin isminin Afyonkarahisar halini almasında etkili olmuştur (Baktır, 1988, 442-443).

1.4. Anadolu'da Haşhaş Konulu Çalışmalar

Anadolu'nun Eski Çağ döneminde haşhaş bitkisini ele alan bir doktora tezi hazırlanmıştır (Yanık, 2022). Anadolu'da Eski Çağda haşhaş kullanımı konusunda yapılmış çalışmalar olmakla birlikte Orta Çağdaki kullanımını detaylıca ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. *Anadolu Türk uygarlığında bitkiler (XIII-XV. yüzyıllar)* başlıklı doktora tezinde (Doğan, 2023, 369-370) yazar tespit ettiği altı yüz altmış altı bitki hakkında bilgi verirken haşhaş hakkında da iki sayfalık kısaca bilgi vermiştir. Bu tez başlığı ile uyumlu içeriğinde de görüldüğü üzere haşhaşa münhasır bir tez değildir.

Haşhaş ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle tarihi süreç ifade edilirken Orta Çağda haşhaş kullanımına da kısaca değinilmiştir. Mesela “afyonun tıp tarihindeki yeri ve halk arasında kullanılışı” (Demirhan, 1974, 1-6) başlıklı çalışmada daha çok haşhaşın genel özelliği ve kullanımından bahsedilmiş, toplamda altı sayfadan oluşan metinde doğal olarak Orta Çağ dönemi Anadolu ile ilgili çok kısa bilgi verilmiştir. “İslam sanatında haşhaş ve hint keneviri” (Yörükân, 1982, 463-484) başlıklı çalışmada Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı devri çini, seramik, halı, mezar taşları ve minyatürlerinde haşhaş ve hint keneviri motifleri konu edilmiş, Orta Çağ dönemi ile ilgili iki sayfalık bazı bilgilere kısaca yer verilmiştir. “Tarihsel süreçte haşhaş (papaver somniferum L.) ve afyon” (Taşlıgil - Güven, 2018, 163-196) başlıklı makale, haşhaşın Türkiye'deki durumunun ziraat coğrafyası odağında analizinin yapıldığı çalışmadan üretilmiştir. Haşhaşın daha çok tarım ürünü özelliği ve ağırlıklı olarak İlk Çağ dönemi ile 16. yüzyıl sonrası üzerinde durulmuş, Orta Çağ dönemi ile ilgili birkaç satırlık bilgi verilmiştir. “Orta Çağ Anadolu'sunda kullanılan tıbbi bitkilerin X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar tedarigi” (Salman, 2022, 291-319) başlıklı çalışmada haşhaştan afyun üretildiği ve Mısır'da yaygın olduğu ifade edilmekte, haşhaşın Anadolu'da kullanımı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. “Haşhaş bitkisinin Anadolu kültüründeki yeri ve izleri” (Erol-Yanık, 2019, 202-212) başlıklı çalışmada ana kaynaklara değil araştırma eserlere dayanılarak, daha çok da Eski Çağ Anadolu'sunda haşhaş olmak üzere bir panorami sunulmuş ancak Orta Çağ Anadolu'sundan bir sayfadan biraz fazla bahsedilmiştir. “Divan şiirinde afyon ve esrar” (Erkal, 2007, 25-60) başlıklı çalışmada afyon ve esrar ile alakalı bilgiler verildikten sonra uyuşturucu olarak afyon ve esrarın Osmanlı toplumundaki kullanımının Divan Şiirine yansımaları üzerinde durulmuştur. *Osmanlı toplumunda ve edebiyatında afyon ve esrar* başlıklı kitabın (Erkal, 2016) birinci bölümünde Anadolu'da afyon üretimi, kullanımı ve ticareti ile ilgili bilgiler verildikten sonra divan şairlerinin konuya yaklaşımı, ifade şekli ile şiirlerin anlam dünyasında afyon ve esrar ile ilgili bilgiler verilmiştir. Eserin

ana teması Osmanlı dönemidir. *Haşhaştan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü* başlıklı kitapta (Booth, 1996), haşhaşın üretimi, afyun elde edilmesi, tarihi süreci, edebiyatta ve ekonomideki kullanımını işlenmiş, ancak Orta Çağ dönemi ile ilgili üç sayfa gibi oldukça kısa ve az bilgi verilmiştir.

Bizim bu makalemiz hem kaynak bakımından hem de konuya yaklaşım ve yorumlama bakımından daha önce yapılmış diğer çalışmalardan farklıdır ve onlarda olmayan bilgiler içermektedir. Yapılmış çalışmalarda kullanılan İbn Sînâ, İbn Battûta ve Mevlânâ'nın eserlerinden başka o çalışmalarda olmayan Ahmet Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'inden, Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr*'ından, Feridun b. Ahmed Sipehsâlâr'ın *Risâle*'sinden, Ömerî'nin, *Mesâlikü'l-Ebsâr*'ından, Eflâkî'nin *Âriflerin Menkıbeleri*'nden, Taceddin es-Sübki'nin *Muîdü'n-niâm*'ından, Bedreddin Zerkeşi'nin *Zehrü'l-Arîş*'inden, Kadı Burhâneddin'in *Divan*'ından, Bedreddin Aynî'nin *İkdü'l-Cümân*'ından, Mardânî'nin *Kitabü'l-Müntehab*, İbnü's-Serrâc'ın *Teşvîkî'l-Ervâh*, İshak b. Murad (Geredelî İshak)'ın *Edviye-i Müfred*e, Hekim Beşir Çelebi'nin *Mecmûatü'l-Fevâ'id*, Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa'nın *Müntehâb-ı Şifâ*, İbn Şerîf'in *Yâdigâr ve Kitâb-ı Ma'cûn* gibi yazma eserlerden de yararlanılmıştır.

Yukarıda ifade edildiği gibi bazı araştırmalarda konumuz ile ilgili kısa bilgiler bulunmakla birlikte, Orta Çağ döneminde haşhaş konu edinen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca gerek kaynaklardaki bilgilere ulaşım, gerek konuya yaklaşım ve yorum, gerekse sadece Orta Çağın belirli bir döneminde, 11-14. asırlarda, haşhaşın Anadolu'daki kullanımını ele almak bakımından, etrafını câmi ağyarını mâni bir çalışmanın olmaması sebebiyle böyle bu araştırmaya gerek duyulmuştur.

2. 11-14.Asırlarda Anadolu'da Haşhaş ve Afyun Kullanımı

Haşhaş, Anadolu'da eskiçağ ve antikçağda olduğu gibi Orta Çağda da değişik amaç ve gayelerle kullanılmıştır. Haşhaş ve afyun ile ilgili bilgiler veren ilim adamlarından biri, Orta Çağ bilim ve düşüncesinde görüşleri ve eserleri ile öne çıkmış tabib ve filozof İbn Sînâ'dır³. Etkisi oldukça geniş bir alana yayılan İbn Sînâ'nın görüşlerinin Türkistan coğrafyasında olduğu gibi Anadolu'da da ilgi gördüğünü, ilim erbabı arasında mütalaa ve müzakere edildiğini, eserlerinin, medreselerde okutulduğunu, tıbbî öneri ve açıklamalarından gerek dârü's-şifâlarda gerekse halk hekimliğinde faydalandığını düşünmemek safdillik olur kanaatindeyiz.

Nitekim Anadolu'da Konya, Kayseri ve Sivas gibi Selçuklu şehirlerinde bîmâristan veya dârüşşifâ denilen hastahaneler ve tıp eğitimi yapılan medreseler inşâ edilmiştir (Ünver, 1940, 50; Kaya, 2006, 196-197). Ancak Selçuklu toplumunda bilimsel tıptan başka halk hekimliği uygulamaları da görülmektedir. Dönemin dinî, ilmî ve içtimâî hayatı ile ilgili bilgilerin yer aldığı eserlerde, halk hekimliği uygulamalarını açık ve net olarak görmek mümkündür. Hiç şüphesiz o dönemin bilimsel tıbbî tedavi uygulamalarında kullanılan bazı bitkilerden dârüşşifâlarda olduğu gibi halk hekimliği alanında da yararlanılmıştır. Örneğin, uzun süre devam eden ateşli hastalıklarda

3 İbn Sînâ, zeki, akıllı ve bilgili olmakla birlikte hırçın ve yenilgiyi kabullenmeyen biri olarak tanımlanmaktadır. Buhara, Harizm, Gürgeç, Hemedan, Rey ve İsfahan şehirlerinde yaşayan, fikirleriyle ve tıp alanındaki uygulamaları ile şöhret kazanan İbn Sînâ'nın kelam ve felsefeye dair bazı görüşlerini Gazzâlî tenkit etmiştir. Fahreddin er-Râzî, *el-Kânûn fi'l-Tıbb*'ını şerh etmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Nasîrüddin Tûsî ve daha pek çok ilim adamı, mutasavvıf ve filozof İbn Sînâ'dan etkilenmiştir. İbn Sînâ'nın Batı'daki etkisi yaklaşık altı asır devam ettiği, hatta İlk Çağın en ünlü hekimleri Hipokrat ve Galen'den (Câlinûs) daha ileri seviyede olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Alper, 1999, 319-322; Terzioğlu, 1999, 321-336; Karlığa, 1999, 345-353; Çağrıncı, 1996, 489-505, 530-534; Yavuz, 1995, 89-95; Şirinov, 2012, 437-442; Kaya, 1999, 520-522.

sarımsak veya bal; vücut ateşinin artması durumunda sirke ve bal karışımı; soğuk alginliklerinde sarımsak, bal ve yoğurt karışımı; kabızlıkta mahmude; ishal durumunda sarı helile; bağırsak rahatsızlıklarında tiryâk-ı farûkî, uykusuzlukta haşhaş sütü; göz zafiyetini gidermek için çiğ şalgam; hava değişikliğinden kaynaklanan durumlarda sulandırılmış şerbetler (Bayat, 2016, 264) kullanılması insanlara önerilmiştir.

Araştırmacı Dols, ünlü hekim ve filozof Ebubekir er-Râzî'nin (ö. 925)⁴, haşhaşı direk çekilerek veya sıvı ile karıştırılarak, uykusuzluk çeken hastalara içirilmesini tavsiye ettiğini, haşhaşın sakinleştirici özelliğinin kronik dengesizlikleri dizginlediğini ve iyileştirdiğini bildiren bilgiler verdiğini belirtmektedir (Dols, 2013, 88).

Meşhur tabip Ali b. Abbas el-Mecûsî (ö. 995)⁵, *Kâmilü's-Sinâti't-Tıbbiyye (el-Kitâbü'l-Melekî)* başlıklı eserinin yarısını nazariyata, yarısını ise pratik tıp bilgilerine ayırmıştır. Pratik tıp bilgileri verirken antik dönem tıbbında çoğunlukla baştan ayağa yapılan tedaviyi anlatırken, baş ağrılarında başlayarak kafatasındaki hastalıkları işlediği ikinci kısım beşinci bölümde; melankoli tedavisi sürecinde kan alındıktan sonra haşhaş pişirilmiş arpa veya haşhaşla yapılmış içeceklerle hastanın bakımının yapılmasını, üç saat sonra hastaya haşhaş-menekşe karışımı içecek, diyet uygulaması ve koklaması için bazı çiçekler verilmesini önermiştir (Dols, 2013, 96-97; Erdemir, 1989, 379-380).

İbn Sînâ (ö. 1037), afyunu, soğuk zehirli bitkisel ilaçlar içinde zikretmiştir. Afyunun insan üzerindeki etkileri hakkında bilgi verirken,

“afyun içen kişinin el ve ayaklarında hissizlik hali ile kaşıntı ve üşüme ve dahi afyun kokusu olur. Afyun kullanan kişiye; gözlerde kararırma, baş dönmesi, hıçkırık, nefes darlığı, el ve ayaklarda hareket isteksizliği, ciltte, el, yüz ve dudaklarda sarılık, zorlanarak geçirme, hafif uyku ve dilde tutukluk hali görülür. Gözler içeri kaçmıştır, daha sonra çene kilitlenmesi, soğuk ter, nefes soğukluğu oluşur ve sonuçta kişi ölür. Ölüm sebebi kanın yoğunlaşması dolayısıyla hareket edememesi bir yerden bir yere bir yere çekilememesi, ruhun soğuması ve solunum aygıtlarındaki kasılmalarıdır. Afyun'dan iki dirhem içen iki günde ölür. Özellikle şarap ile içelirse onun tesiri daha ağır olur. Ancak şarabın miktarı çok fazla olursa ve vücut sıcaksa, şarabın şiddetinden afyunun etkisi daha hızlı olur” (İbn Sînâ, 2014, 434-435).

demiştir. Bu bilgiler afyunun, eczacılık ve tıp alanları dışında bilinçsizce kullanımının ne kadar kötü ve zararlı sonuçlar ortaya çıkarttığının açık bir ifadesi olmaktadır.

İbn Sînâ, afyunun fazla kullanımından kaynaklanan zararlarını gidermek için de tedavi olarak; ortak ilaçlardan kusturma esaslarına göre, önce yağ, su, tuz ve boraks verilmesini, daha sonra ballı sirke verilmesini, bundan sonra da ballı su içirilmesini, hatta güçlü boşaltıcılarla lavman yapılarak, ballı sirke ve pelin otu verilmesini

4 Ebubekir er-Râzî, hem kızamık ve çiçek hastalığının doğru teşhisini koyan hem de kimyayı tıp hizmetinde kullanan ilk hekimdir. Deney ve klinik semptomlardan hareketle tıp tarihine kazandırdığı yenilikler bakımından İbn Sînâ'dan çok ileri seviyededir. Döneminin ünlü bilim adamlarından Ebû Zeyd el-Belhî'nin nezle olduğunu öğrenince, onu görmeden hastalığının nedeni ilkbaharda kokladığı güldür teşhisi koyabilecek kadar uzmandır. Râzî, hastalarını önce asistanlarına, sonra başasistana muayene ettirmiş eğer onlar teşhis etmekte zorlanırlarsa müdahil olmuştur. Hastanelerde hasta bilgi arşivin oluşmasını sağlamıştır. Ebubekir er-Râzî, iyi bir hekim olmasından başka Eflâton felsefesinin etkisinde kalarak deist düşünceyi temellendirmeye çalışan filozof olarak bilinmektedir. Bkz. Kaya, 2007, 479-485.

5 Mecûsî bir ailenin ferdi olması sebebiyle bu nisbeyle tanınmaktadır. Hekimi olduğu Şîî Büveyhî hükümdarı Adudüddölev'e (978-983) tıbbi konular içeren kitabını ithaf ettikten sonra meşhur olmuştur. Onun *Kâmilü's-sinâ'a'sı*, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'ından önce tıp dünyasında dikkat çekmiş ve bu sebeple 13. yüzyıla kadar hem Avrupa'da hem de İslâm âleminde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bkz. Erdemir, 1989, 379-380.

önermiştir. Yine şarapla pelin otu hatta şeytantesi tiryaky veya has tarçının sirkeyle ve ballı sirkeyle verilebileceğini, ayrıca has kunduzhayasının, şarapla ve biber veya sedef otu ve tuzla verilebileceğini, aynı zamanda tatlı badem sirkeyle veya balla ve sarımsak ve ardiç ve de kına ile verilebileceğini söylemiştir. Tedavi için özel tiryak şurubu olarak da; şeytantesi, ardiç, kunduzhayası ve biberin her birinden eşit miktarlarda alınıp balla ve şerbetle macunu yapılması ve fındık miktarından ceviz miktarına kadar hastaya içirilmesini önermiştir. Ayrıca bir miskal şeytantesiyle onbeş dirhem güzel kokulu bitkilerden içilmesinin veya bir miktar eski şarap içilmesinin yada özellikle ince güzel kokulu bitkilerin sularının tarçınla da içilmesinin yararlı olacağını söylediği gibi tiryak olarak mitridatus da faydalı olur demiştir. Kükürtle veya benzerleri ile oluşan aksırmadan beyinde adeta fırtına meydana geleceğini, şüphesiz bu beyin sarsıntısının da afyunla oluşan zihin durgunluğuna iyi geleceğini zikretmiştir (İbn Sînâ, 2014, 435).

İbn Sînâ, afyun almış olan hastanın tedavisi yapılırken, saçını yolmak ve uyumasını engellemek gerektiğini belirtmiş, hastanın vücuduna kustus yağı, süsen yağı, kunduzhayası yağı ve misk gibi sıcak merhemler sürülmesinin de rahatlatacağını ifade etmiştir. Hastanın kaslarının sarsılması ve çok kaşınmaması için de, sıcak su dolu banyoya sokulmasını, ayrıca içyağı özellikle de ilik içeren çorbalar içirilmesini tavsiye etmiştir (İbn Sînâ, 2014, 435).

İbn Sînâ, afyunu, soğuk zehirli bitkisel ilaçlar içinde zikretmiş olmakla birlikte ağızda eriyen ilaçlar/pastiller hakkında bilgi verirken, haşhaş tabletinin içeriği ve faydası hakkında da bilgi vermiştir. “Kanama, yoğun ağrı, öksürük, göğüs ağrısı ve kaburgalardaki ağrı, göğüs zarı iltihabı için yararlıdır” dediği haşhaş tabletinin içindeki malzemeleri belirtmiştir. 1.75 gram sapsız kırmızı gül yaprağı, yedi gram buğday nişastası, yedi gram geven zamkı, yedi gram haşhaş tohumu, 1.75 gram bambu, 1.75 gram safran ve yedi gram meyan kökü özünden oluşan drogları zikretmiştir. Bütün bu drogların öğütülmesini ve dövülmesini, sonra da musallah şarabı ile karıştırılmasını ve kudret helvası ve zufa otu lapasıyla alınmasını (İbn Sînâ, 2014, 95) önermiştir. Bu bilgilerden başka uyku verici ve sakinleştiricidir, yüze sürülünce de uykusuzluğu giderir demiştir (İbn Sînâ, 2014, 608).

Nûreddin Zengî tarafından 1154 yılında Dımaşk’da (Şam) yaptırılan Bimâristanda görev yapan tabib Muhazzebeddin, mânia hastalığına yakalanmış bir akıl hastasını, içinde haşhaş olan arpa suyu içirerek tedavi etmiştir (İnce, 2018, 83).

Ahmet Yesevî (ö. 1166)⁶ de hikmetinde haşhaşı kullanmış, âlemler aşk yolunda gözüne haşhaş taneleri gibi görmüştür.

“Allah Teâlâ âşıklara verdi aşkını,

Şükreden olup tutuşup yandım ben işte,

İki âlem gözlerime haşhaş tanesi,

Görünmedi yalnız Hakk’ı sevdim ben işte” (Ahmed Yesevî, 2017, 74) demiştir.

Ahmet Yesevî, haşhaşı, gıda veya tıbbî olarak değil, faydalı veya zararlı madde olarak değil ama teşbih olarak kullanmış, Allah aşkını bulanın gözünde Allah dışında her şeyin küçüldüğünü, koca âlemlerin bile küçük tohumlar halinde görüldüğünü,

6 Ahmet Yesevî, “pîr-i Türkistan” olarak da anılan mutasavvıf ve şâirdir. Yûsuf el-Hemedânî’den dersler almış, altmış üç yaşında tekkesinin avlusunda hazırladığı çilehânesinde ibadetle ve irşadla meşgul olmuştur. İslami esaslara bağlı olarak ehl-i sünnet inancını yaygınlaştırmak ve yerleştirmek için çalışmıştır. Bkz. Eraslan, 1989, 159-161.

Allah aşkının büyüklüğü ve güzelliği ile varlığın farklı bir boyut ve anlam kazandığını ifade etmiştir.

Anadolu’da haşhaş ve afyun kullanımı Haydariyye tarikatı mensupları arasında da görülmüştür. Haydariyye tarikatının Türk asıllı şeyhi Kutbeddin Haydar-ı Zâveî (ö. 1221 ?)⁷ ve müridleri, melâmiler (melâmetîler)de de görülen bazı tuhaf söz ve davranışlar dışında diğer Sünnî tarikatlara bağlı dervişlerle benzer bir yaşam sürmüşlerdir. Ancak Kutbeddin Haydar’ın kendisi değil ama ona nisbet edilen Haydariyye tarikatına mensup dervişlerden bazılarının sonraki dönemlerde afyun gibi uyuşturucular kullandıkları bilinmektedir (Yazıcı, 1998, 35).

Haşhaşın Anadolu’da kullanımına dair bilgiler Mevlevîler ile ilgili eserlerde; *Mesnevî*’de, *Risâle-i Sipehsâlâr*’da ve *Menâkıbü’l Ârifîn*’de de kaydedilmiştir. Haşhaş kullanımının mevcudiyeti, haşhaş ile ilgili sorulan sorular ve verilen cevaplarda, örneklendirmelerde ve yapılan teşbihlerde karşımıza çıkmaktadır.

Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr’a (ö. 1312?)⁸ göre Mevlânâ’nın (ö. 1273) müridi, Eflâkî’ye (ö. 1360) göre Mevlânâ’nın arkadaşı veya dostu olan ve İbn-i İsfefsâlâr diye de tanınan Çelebi Celâleddin, uykusunun çokluğundan ve başını daima ağır hissettiren müzmin başağrısından Mevlânâ’ya şikâyetinde bulunmuştur. Mevlânâ da haşhaşın usaresini (öz suyunu / sütünü) çıkarıp aç karnına içmesini tavsiye etmiştir (Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, 1977, 102; Eflâkî, 1973, 334, 403-404; Taneri, 1978, 83, 85; Uyumaz, 2013, 221). Eflâkî, Mevlânâ’nın haşhaşın hangi kısmının usaresinin yenilmesini tavsiye ettiğini belirtmediği eserinin bir yerinde o günden sonra Çelebi Celâleddin’in başındaki ağırlıktan hiçbir sorun kalmadığını ve başının hafiflediğini belirtmiş (Eflâkî, 1973, 403-404), eserinin başka bir yerinde de Çelebi Celâleddin’in tamamen uykusuz kaldığını, hatta uykusuzluğun şiddetinden dimağının bozulduğunu ve tekrar Mevlânâ’ya müracaat ettiğini belirtmiştir (Eflâkî, 1973, 334; Taneri, 1978, 83). Mevlânâ elini onun başına hafifçe ve belli noktalara sürmüş ve o, böylece bu hastalıktan da kurtulmuştur.

Bir gün bir sohbet meclisinde haşhaşın haram olup olmadığı konuşulmakta idi. Orada bulunanlardan Mevlânâ Şemseddin,

“bizim dostlarımız en âdi bir otcağızla bile neşeleniyorlar. O şeytanın hayalidir. Meleğin hayalinin bile bir değeri yok iken nerde kaldı ki şeytanın hayali olsun. Bizim dostlarımız temiz olan bu âlemden niçin helal zevk almasınlar da gidip insanları aptallaştıran haşhaştan zevk alsınlar”

dedi. Bu söz üzerine orada bulunanlardan biri:

“Kur’an-ı Kerim’de şarabın haram olduğuna dair âyet bulunduğu halde bu otcağızın haram olduğuna dair bir âyet bulunmamaktadır” dediğinde, Mevlânâ Şemseddin bu ifadeye cevaben: “Her âyetin inmesi için bir neden olmakta, ondan sonra âyet inmekte idi. Bu ot ise Hz. Peygamber hayatta iken kullanılmamaktaydı, yoksa içenlerin öldürülmesini emrederdi”

7 Kutbeddin Haydar-ı Zâveî, yalnız ayak dolaşması, kış mevsiminde buzlu sulara, yaz mevsiminde ateşe girmek gibi garip halleri sebebiyle “ukalâ-yı mecânîn” (delilerin akıllıları/ akıllı deliler)den bir meczub (deli) olarak da anılmıştır. Kutbeddin Haydar’ın halifelerinden Hacı Mübârek Haydar, Mevlânâ’nın dostlarından biri olmuştur. Bkz. Yazıcı, 1998, 24-25.

8 Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve etrafındakileri anlatan menâkıbnâmelerden *Risâle-i Sipehsâlâr be Menâkıb-ı Hudâvendigâr*’ın yazarıdır. Üç bölüm halindeki eserin ilk bölümü Mevlânâ’nın babası Sultânü’l-ulemâ Bahâeddin Veled’e, ikinci bölümü Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’ye, üçüncü bölümü de Mevlânâ’nın dostlarına ve çelebilere tahsis edilmiştir. Eserin özellikle ikinci kısmı bizzat görüp şahit olduğu olayları anlatması sebebiyle önemli bilgiler içermektedir. *Risâle-i Sipehsâlâr*, Ahmed Eflâkî’yi ve Lokmânî Dede’yi etkilemiştir. Bkz. Şimsökler, 2009, 260.

diyerek cevap vermiş (Eflâkî, 1973, 89; Taneri, 1978, 63) haşhaş hakkında ayet bulunmamasını o zamanlar kullanılmamış olması ile açıklamıştır.

Mevlânâ (ö. 1273), haşhaşın zararlı olduğunu değişik vesilelerle dile getirmiş, aile efradını ve müridlerini haşhaş kullanmaktan men etmiştir. Her fırsatta haşhaş kullanmanın zararlarını anlatmıştır. Allah, bir avuç haşhaşa da insanı bir müddet kendini unutturacak bir özellik vermiştir (Mevlânâ, 2015, 567) sözüyle, haşhaşın akli ve beyni uyuşturduğunu, insanı doğru düşünemez ve aklını kullanamaz hale getirdiğini belirtmiştir. Hatta Mevlânâ, şeytanı haşhaşa benzetmiştir. Şeytan ile haşhaşın aynı özelliğe sahip olduğunu teşbih ile anlatmış, İblis'e hitap ederken; “sen haşhaş gibisin, hep uyutmaktasın, şarap gibisin, akıl ve bilgiyi insandan alıp götürmekte sin” demiştir (Mevlânâ, 2015, 270). Şeytanın haşhaş ve şarap ile aynı işi yaptığını, haşhaşın insan üzerindeki etkisinin şeytanın etkisi gibi olduğunu vurgulamaktadır.

Mevlana genelde haşhaş'ın kötü etkilerinden bahsetmekle birlikte hekimlerin cerrahi müdahalelerinde acıyı dindirmek için hastalara afyon verildiğine de işaret eder. Mevlenna'nın bu ifadesi ise cerrahi müdahale esnasında hastanın uyutulması için yapılan günümüzdeki narkoz uygulamasını akla getirmektedir (Özbek, 2001, 52).

Mevlânâ, haşhaş kullanmamayı önemli bir ahlaki değer olarak görmüş ve insani bir özellik olarak ifade etmektedir. Mevlânâ, kötü ahlak sahibi kimseler arasında afyon kullanan uyuturucu müptelalarını da saymaktadır (Özbek, 2001, s. 50). Nitekim bir defasında oğlu Sultan Veled ile ilgili konuşurken onun güzel ahlak sahibi olduğunun bir göstergesi olarak haşhaş kullanmamasını zikretmiştir. Mevlânâ, oğlu Sultan Veled'i Şems-i Tebrîzî'ye mürid yaptığı zaman; “Bahaddin'im haşhaş yemez ve asla livata (homoseksüellik, eşcinsellik) yapmaz; çünkü bu iki şey, Yüce Allah tarafından çok kötülenmiştir” (Eflâkî, 1973, 89; Taneri, 1978, 64) demektedir. “Bu iki şey” ifadesiyle haşhaş kullanmayı, ahlaki bir çöküntü olan ve insanlık onurunu yok eden cinsî sapkınlık ile aynı noktada değerlendirmekte ve aynı kefeye koymaktadır.

Mevlânâ, Hz. Hud peygamberin sözünü dinlemeyenlere verilen cezayı anlatırken; “Hud (a.s) onlara; bu çizginin içinde sekiz gün sessiz kalıp dışarıdaki azabı seyredin” demişti. Gelen kasırga azabı insanları önce havaya savurmakta sonra taşlara çarpmakta, öyle ki bir kısmının etle kemiğini birbirinden ayırmakta, bir kısmını da havada birbirine vurmakta, kemikleri haşhaş gibi ufalanmakta idi diyerek (Mevlânâ, 2015, 943), azabın şiddetini haşhaş tohumları ile teşbih ederek anlatmaktadır.

Mevlânâ, haşhaştan bahsettiği gibi haşhaşın bir ürünü olan afyundan da bahsetmiştir. Tembellik yaparak çalışmayan bedavacı zihniyeti, afyon almış ve etkisinden kurtulamamış olarak ifade etmiştir. Bu hususu da örneklendirmiş, “bana zahmetsiz helal rızık ver” diyerek gece gündüz dua eden bir kişinin hikâyesi anlatılırken; “zahmetsiz ve ansız bir rızık dilerim, çünkü çaba adına, istemek dışında bir şeyim yok” diyerek sabah akşam, gece gündüz dua ederdi. İnsanlar onun dua esnasında ısrarla tekrarladığı dileğine gülerken, “bu aptal neler söylüyor böyle? Yoksa biri bu adama afyon mu verdi? Rızık kazanmanın yolu çalışmak çabalamaktır. Herkese bir istek ve meslek verilmiştir. Sebeplere müracaat ederek rızıkınızı arayınız” buyurulmuştur (Mevlânâ, 2015, 357) diyerek, insanın ancak emeğinin karşılığını alabileceğini, ancak afyon yutmuş birinin, akli ve mantığı işlemeceği için böyle bir talepte bulunabileceğini söylemektedir.

Mevlânâ, “düşmanların afyununu tadanların vay haline” sözüyle de düşmanın hile ve aldatmacalarını afyon gibi yutan kişilerin iflah olmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir (Mevlânâ, 2015, 187). Düşmanın verdiği baldaki zehiri fark etmeyenlerin rahat etmeyeceğini belirtmiş, âdetâ “ağuyu altın tas içre sunarlar, bal da onun suç

ortağı” sözünü düşmanın afyunu ile izah etmiştir. Eserinin başka bir yerinde de “Sıkıntıyı katmerleştirip artırıyor, afyunu akla ilaç kılıyorsunuz” (Mevlânâ, 2015, 486) diyerek, yanlışın yanlış ile çözülemeyeceğini, iki yanlıştan bir doğru çıkmayacağını veciz olarak ifade etmektedir.

Mevlânâ, Mecnun’ un Leyla’ya olan aşkını anlatılırken; “o aşk yüzünden bir başka çeşit afyun yutmadaydı” (Mevlânâ, 2015, 735) diyerek aşkın da afyun gibi akli esir aldığı ve aklın düşünemez hale geldiğini ifade etmiştir. Başka bir vesile ile de “bil ki her arzu ve istek, şarap ve afyun gibi akli perdelemekte kapatmaktadır, arzu ve istekler de akli sarhoş etmektedir, sarhoşluk veren sadece şarap değildir. Çok arzu edilen her şey kalple bağlantılı olarak gözü kör, kulağı sağır etmektedir. Mesela İblis şarap içmemekte idi ama o, kibir ve inadından sarhoştur” (Mevlânâ, 2015, 598) ifadeleriyle de kontrolsüz arzu ve isteklerin de afyun etkisi yapacağını ve insan hayatı için önemli bir sorun oluşturacağını belirtmektedir.

Muhammed b. el-Hatîb (İbnü’l-Hatîb), Kastamonu Emîri Muzafferüddin Yavlak Arslan’a (ö. 1292) ithaf ettiği *Fustâtu’l-Adâle* başlıklı eserinde; 13. yüzyılın ilk yarısında İran veya Irak üzerinden Anadolu’ya gelen Kalenderilerin esrar çekip afyun içtiklerini, dinden uzak yaşam felsefelerinin de gençlerin ilgisini çektiğini belirtmektedir.

“Cavlakiler yani Kalenderiler yeryüzünün en aşağılık mahlûklarıdır. Çünkü bunlar köpeklerle birlikte düşüp kalkmakta, Allah’a kulluk yapacakları yerde günah ile meşgul olmakta, ibadet edenleri aşağılamakta, ibadet etmemekle övünmekte ve esrar çekip afyun içmektedirler. Umerâ ve ulemânın ilgisizliği ve hamiyetsizliği sebebiyle de gençler bunların tuzağına kolayca düşmektedirler” (Turan, 1953, 555-556, 560-561; Ocak, 1992a, 61-85)

kaydıyla, Anadolu’da bazı heteredoks gruplara mensup insanlar arasında esrar ve afyun kullanımının yaygın ve gençlerin ilgisini çeken bir durum olduğunu ortaya koymaktadır.

Ahlatlı Şeyh Taceddin Münteceb de, Meragalı Şeyh Kadı Zahireddin Muhammed’in bir seyahatinde, Şehrizur’da bir köyün mescidinde akşam namazını kıldığını, bir müddet sonra on Cavlakînin gelerek mescidin kapısını sağlamca kapattıklarını, kendisini fark etmediklerini, bir şeyler yiyerek esrar çektiklerini, sonra semaa (raksa) başladıklarını, “dostlar aramızda yabancı yoktur” diyerek, dilin açıkça söylemeyeceği, kalemin ayrıntılı anlatamayacağı şeyler yaptıktan sonra uykuya daldıklarını, bu sürede kendisini fark ederlerse hayatı tehlikeye girer endişesiyle çok korktuğunu, kendisini azap içerisinde muhafaza ettiğini, onlar uyuyunca da sessizce çıkıp Musul’a doğru gittiğini, o akşam onlarda gördüklerini ve onlar hakkında dostlarından işittiklerini yazmak istese bir cilt yazı olacağını, onlara karşı mücadele edenlere yardım etmenin en faziletli gaza olduğunu anlattığını ve her vesile ile müridlerine, Cavlakîlere yaşmamaları, onlarla konuşmamaları hatta selamlaşmamalarını; çünkü onların Allah’a ve ahirete inanmadıklarını ifade ettiğini belirtmektedir (Turan, 1953, 541).

İbnü’s-Serrâc, *Teşvîkü’l-Ervâh*’ında⁹ zikrettiğine göre âlimlerden Muhammed el-Buhârî, Şeyh Sarı Saltuk’u (ö. 1298) ve müridlerini haşhaş yemeleri sebebiyle tenkit etmekte idi. Şeyh Sarı Saltuk, bir miktar haşhaş ağzına alıp çiğnedikten sonra el-Buhârî’ye şeker niyetine yemesini önererek “biz bunu yiyoruz” demişti. Böylece el-Buhârî’nin şüphe ve tereddütü gitmiş ve Sarı Saltuk’a inanmıştır (İbnü’s-Serrâc,

⁹ *Teşvîkü’l-Ervâh*’a ulaşmamı sağlayan dostum İbrahim Murat Bozkurt’u rahmetle yad ediyorum.

181a; Sarıkaya vd., 2013, 86). Sarı Saltuk'un müridi olarak bilinen ve Moğol hanları tarafından çok sevilen Kalenderî şeyhlerinden Barak Baba (ö. 1307) da vecde gelebilmek için afyun kullanmıştır (Ocak, 1992, 61-62). Bu bilgiler Sarı Saltuk ve müridlerinin haşhaş kullanmakta bir sakınca görmediklerini ortaya koymaktadır.

Bektaşiler de haşhaş kullanmış, hatta haşhaşı öven eserler yazmışlardır. Son dönem Bektaşî babalarından Muhyiddin Abdal bir dörtlükte;

Muhyeddin haşhaşım

Ehl-i vahdetim hoşum

Tarikat fakrım oldu

Anın için traşım

ifadesiyle (Ergun, 1957, 153; Yörükân, 1982, 465) haşhaşın bazı Bektaşî meşreb insanlar tarafından da kullanıldığını dile getirmektedir.

Türkiye Selçuklu tarihi kaynaklarından *Müsâmeretü'l-aḥbâr*'ın müellifi Kerimüddin Aksarayî (ö. 1333), haşhaşı uyuşturucu özelliği ile zikretmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan (1249-1254 / 1257-1266), Hülâgû Han'ın 1257 yılı sonrası Anadolu'da görevlendirdiği Moğol komutanlarından Nabşî Noyan'ı karşılamak için Kırşehir taraflarına gelmişti. Nabşî ile görüşmeden önce, Pervâne Muinüddin Süleyman ile Sultan IV. Kılıç Arslan arasında kötü bir tartışma yaşanmıştır. Pervâne'nin kendisine karşı takındığı tavır ve sözlerinden incinen IV. Kılıç Arslan; "ağabey (ici) sarhoş musun veya haşîş mi aldın?" (Aksarayî, 2000, 65) diye sormaktan kendini alamamıştır. Pervâne Muinüddin Süleyman'ın saygısızca ve haddini aşarak konuşmasını ancak sarhoşluktan veya haşhaş almış olmaktan kaynaklanmış olabileceğini düşünmüştür. Pervâne'nin ancak akli başında olmaması sebebiyle kötü konuşacağını, yoksa böyle davranmayacağını düşünmektedir.

Âlim, edib ve devlet adamı İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 1349), bizzat gidip gördüğü veya birilerinin anlattığı bilgilere dayanarak kaleme aldığı, pek çok olayı ifade ettiği, kara ve denizler ile ülkeler ve milletleri ele aldığı İslâm ülkelerinin tarihi coğrafyasına dair *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlikü'l-emsâr* başlıklı eserinde, haşhaşın hastaları iyileştirmek amacıyla kullanıldığını ve sıkılarak afyun yapıldığını belirtmektedir (el-Ömerî, 1986, 129; Güler, 2017, 147).

Meşhur seyyah İbn Battûta (ö. 1369), Anadolu gezisinin sonlarında geldiği Sinop şehrinde, haşhaş yiyenler gördüğünü ve bu durumun olağan görülüp doğal karşılandığını, kimse tarafından yadırganmadığını eserinde şöylece zikretmiştir; Pervâne oğlu Gazi Çelebi'nin (1300-1322),

"uzun süre su altında kalabilen çok iyi bir yüzücü, aynı zamanda üstün niteliklere sahip bir komutan ve idareci imiş. Ama haşhaşa karşı zaafı olduğu ve çok fazla kullandığı bilinmekteymiş. Hatta fazla esrar kullanması sebebiyle öldüğünü söyleyenler de varmış. Yine anlatıldığına göre bir gün bu 'mereti' fazla almış ve ava çıkıp bir ceylanın peşine düşmüş. Hayvan sık ağaçlıklı bir yere girince arkasından hızla dalmış arkasından... Başını bir ağaca çarpmış ve vefat etmiş. Bu olay sonrası Candaroğlu Süleyman, Sinop'u ele geçirmiş, şehrin yönetimini vali statüsüyle Gazi Çelebi'nin oğlu İbrahim'e bırakmıştır. İbrahim Bey'in de babası gibi esrar kullandığı söylenilmektedir".

İbn Battûta'nın verdiği bu bilgilerden Pervâneoğullarının son beyi Gazi Çelebi'nin ve oğlu İbrahim'in haşhaş kullandıkları anlaşılmaktadır. Hâkimiyet alanı Sinop ve çevresi ile sınırlı olan Gazi Çelebi'nin haşhaştan üretilen afyunu fazla kullanması ölümüne sebep olmuştur. Oğlu İbrahim de afyun kullanmıştır.

Bu bilgi sonrası İbn Battûta, “hakikaten bütün Anadolu halkı haşhaş ve afyun kullanmakta hiçbir sakınca görmemektedir” sözüyle bir genelleme yapmaktadır. Daha sonra da görüş şahit olduğu bir olayı şöylece ifade etmektedir;

“Ben bir gün Sinop Camii’nin önünden geçerken, ordaki sedirlerde oturan insanların arasında komutanların da olduğunu gördüm. Hizmetkâr, kınaya benzeyen bir maddeyle içi dolu bir kabı önlerinde dolaştırıp durmakta idi; Orada bulunan komutanlar da bu kabın içindekinden kaşık kaşık yemekte idi. Yedikleri şeyin ne olduğunu bilmiyordum. Yanımda bulunanlara sordum, onlardan biri haşış olduğunu söyledi” (İbn Battûta, 2016, 443).

İbn Battûta’nın bu sözleri, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinop civarında haşhaş kullanımının ayıplanmayan olağan bir durum olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır ve bu durum Anadolu’nun bazı yörelerinde haşhaşın günlük hayatta kullanıldığını ve normal karşılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak İbn Battûta’nın belirttiği, “bütün Anadolu ahalisi bu maddeyi kullanmakta hiçbir sakınca görmemektedir” şeklindeki genellemesi doğru bir yaklaşım olmasa gerekir. İbn Battûta’nın bir şehirde gördüğü “yerel bir alışkanlık” olarak ifade edilebilecek bir durumu bütün Anadolu’ya teşmil etmektedir ki bu hatalı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

İbnü’s-Sübkî diye tanınan Taceddin es-Sübkî (ö. 1370), Kahire ve Dimaşk medreselerinde dersler vermiş, Emîr Alâeddin Ali b. Ali el-Mardîni’nin özel kâtipliği görevinde bulunmuştur. 14. yüzyılın ikinci yarısında hangâh ve zâviyelere gelen insanların pek çoğunun sahtekârlık, haşhaş kullanmak ve maddi menfaat için hangâh ve zâviyelerde kaldıklarını, bu sebeple işe yaramaz miskinler topluluğunun bu mekânlardan kovulması gerektiğini belirtmiştir. Valinin görevlerinden biri olarak da şarap ve haşhaş gibi yasaklanan yiyecek ve içeceklerin tüketilmesini önlemek için kullananların peşine düşmek olduğu zikredilmektedir (es-Sübkî Taceddin, 1908, 171-180; a.mlf. 1986, 173-184; a.mlf. 2019, 84).

Âlim, fakih Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 1392) esrar kullanımının fikhî hükmünü ele aldığı *Zehrü’l-Arifî fi Tahrîmi’l-Haşîş* başlıklı risâlesinde; esrar isimlerini, İslâm âleminde ortaya çıkışını, akıl ve beden sağlığı ile ahlâk ve sosyal yaşam üzerindeki olumsuz etkilerini anlatmıştır. Bedreddin ez-Zerkeşî bu eserinde, haşhaş bütün hastalıkların anası olarak belirtmiş ve haşhaşın zararlarıyla ilgili olarak; “aklı viran eder, vücudu uyuşturur, melekeleri azaltır, meniği kurutur, üreme yeteneğini kesintiye uğratar, hastalıklara yol açar, baras (*vitiligo*) bulaştırır, ağız kokusu yapar, dişleri çürütür, kaşları döker, kanı yakar, bağırsaklara zarar verir, nefes darlığına sebep olur” demiştir (ez-Zerkeşî, 1987, 13, 27; Dols, 2013, 143-144).

Âlim, şâir ve kendi adıyla kurulan devletin başkanı Kadı Burhâneddin (ö. 1398), kaleme aldığı *Divan*’ında haşhaş teşbih için kullanmaktadır.

Bir noktada koyan otuz iki dürr-i hoş-âb

Bin genci nihân eyleye haşhaşa gerekdir (Kadı Burhâneddin, 1980, 564/7).

Otuziki iyi inciyi bir arada tutmak, binlerce defneyi saklamak, haşhaşa mahsus bir özelliktir ifadesiyle, içindeki binlerce belki de milyonlarca haşhaş tanesi ile inci taneleri, hazinenin gizlenmesi ve saklanması ve görünmezliğini sağlayan kapsülü ile de edebi sanatlardan teşbih yapılmıştır. Haşhaş kapsülü binlerce tohumu içinde saklayan incilerden oluşan hazinenin sırların koruyucusu olarak ifade edilmektedir.

Pâlûde kıldı kirpüğüm ‘inebîden gözyaşını

Ben varlığımla şimdi uş helvaya haşhaş olmuşam (Kadı Burhâneddin, 1980,

757/4) beytiyle de haşhaşın gıda maddesi ve lezzet verici olarak helvaya katılabildiğini telmihen hatırlatma yapmaktadır. Kendisini topluma hizmete adanmış, insanlar arasına karışarak halktan biri gibi yaşamak gerektiğini, kişinin benliğinden ve egosundan uzaklaşarak, helvaya katılan haşhaş gibi olması gerektiğini belirtmektedir. Kişi duygu ve düşüncelerini toplumu oluşturan insanlarla aynılaştırdığı takdirde kendi öz benliğinden sıyrılarak diğer fertlere katkı sağlayacağı gibi kendisi de birlik ve beraberlik tadını almaktadır. Helva yapımına dahil olarak tadını ve lezzetini bırakan haşhaş gibi olmak için kendi benliğinden sıyrılmak ve aklının yanlışlarından kurtulmak gerektiğini belirtilmektedir.

Tarihçi, muhaddis ve edib Bedreddin el-Aynî (ö. 1451) *İkdü'l-Cümân* başlıklı eserinde¹⁰ Karamanoğlu II. Mehmet Bey'in (1402-1423) ölümünden bir müddet önce "ma'cûn-ı müteferriha" denilen bir macun kullandığını ifade etmektedir (el-Aynî, 19ab). Devellioğlu, ma'cûnün anlamlarından birinin uyuşturucu maddelerden süzme afyun, müteferrihin ise ferahlanan anlamında Arapça sıfat olduğunu (Devellioğlu, 2011, 643, 897) belirtmiştir. Bu durumda "ma'cûn-ı müteferriha" ile kastedilen muhtemelen haşhaştan yapılmış geçici ferahlık hissi veren afyun olsa gerektir.

XIV. yüzyılda yaşamış hekim İshak b. Murad (Geredeli İshak) da (ö. 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başı), kendinden önce yaşamış olan pek çok hekimin eserlerinden yararlanarak derlediği bilgilere kendi tecrübelerini de ekleyerek *Edviye-i Müfred*e başlıklı¹¹ bir eser kaleme almıştır. Eserinde haşhaş, İbn Sînâ gibi soğuk bitkisel ilaç olarak zikretmiştir. İbn Sînâ, haşhaşın daha çok zararları üzerinde dururken ve zararlarını gidermek için yapılması gerekenleri anlatırken İshak b. Murad; "Haşhaş soğuktur, yaştır, öksürüğe faydalıdır, dimağdan inen balgamları giderir biraz bal katılıp iki dirhem yenilirse fayda ider, beş dirheme değin meni arttırır ve kabı (kabuğu) karnı bağlar geri açar ve tohumu uyku getirir ve çok yiyecek öykeni harab eder ıslahı sakızladur" (İshak b. Murad, 16a; Aydeniz, 2008, 63-64) diyerek haşhaşın hangi rahatsızlıklar için nasıl kullanılması gerektiğini açıklamaktadır.

Haşhaş ile ilgili olarak Aydınöğlü İsa Bey'in teşvikiyle tıp ilmiyle uğraşan tabib, âlim ve müfessir (Akınar, 1996, 14/492-493) Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa da (ö. 1424 [?]), *Müntehâb-ı Şifâ* başlıklı eserinde¹² "Haşhaş ikinci derecede soğuktur öksürüğe ve nezleye müfiddür, uyku getirir ve dimağdan gelen balgamları keser, iki dirhem bala katıp yenilirse fayda eder, bes dirheme değin ol meniyi arttırur, haşhaşın kabı (kabuğu) karnı bağlar, gerü açar, çok yenilirse öykeni harap eder, ıslahı sakızladur" (Hacı Paşa, 22b; Önlere, 1981, 75) diyerek haşhaşla ilgili olarak İshak b. Murad'ın (Geredeli İshak) verdiği bilgilere benzer bilgiler vermiştir.

Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî (ö. 15. yüzyıl başı) de, Türkçe tıp kitabında haşhaş ile ilgili olarak, "soğuk, kuru özelliktedir, bazılarında göre soğukluğu çok, kuruluşu azdır, bu sebeple uyutucudur" demektedir (el-Mardânî, 2005, 457).

İshak b. Murad, öksürüğe yarayan otları (bitkileri) ve hayvansal ürünleri belirtirken; ebem gömeci, atsütü, isfinah, oğlanaşı, bademyağı, burçak, menekşe, turp, şırugan, sığırdili, kabak, katran, kavak yemişi, kelem, kesire, marul ile birlikte haşhaş da zikretmiştir (İshak b. Murad, 44b; Aydeniz, 2008, 131). Abdülvehhab b. Yusuf el-

10 *İkdü'l-Cümân*'ın 825-827/1421-1424 yılı olaylarının anlatıldığı bilgilere ulaşmamı sağlayan dostum İbrahim Murat Bozkurt'u rahmetle yad ediyorum

11 Yıllar önce araştırma konusu ile ilgili belge ve bilgi toplamakta iken Malatya'ya gittiğinde yazma eserden kopya getirerek yararlanmamı sağlayan dostum KSÜ İİBF Öğr. Üyesi Prof. Dr. Yücel Ayrıçay'ı (vefatı 14.12.2023) rahmetle yâd ediyorum.

12 *Müntehâb-ı Şifâ*'ya ulaşmamı sağlayan dostum Yücel Ayrıçay'ı rahmetle yad ediyorum.

Mardânî de, öksürük hakkında bilgi verilirken, öksürüğün rutubetten veya yübusetten (kuruluktan) olduğu, yübusetten meydana gelen öksürükte susama olmayacağı, hastanın soğuk rüzgârı içine çekerek rahatlayacağı, bu hastalığının tedavisinin; haşhaş şarabı, unnab, sebistan, benefşe ve badem yağı eklenmiş arpa suyu kullanmak olduğunu, haşhaşın soğuktan olan öksürüğü de sakinleştirdiğini zikretmiştir (el-Mardânî, 2005, 414, 457). Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa da, haşhaş “göğüse ve öykene müfiddür, öksürüğü giderur” dedikten sonra “öksürük ile ishal cem olsa, şarab-ı asel, şarab-ı rumman ve şarab-ı haşhaşdan yegrek yoktur” diyerek (Hacı Paşa, 22b, 69b; Önler, 1981, 75, 178) kişide öksürük ile birlikte ishal de varsa, bal suyu, nar suyu ve haşhaş suyundan daha üstün başka bir ilaç yoktur demektedir.

Kitâb-ı Ma'cûn başlıklı müellifi bilinmeyen yazma risalede¹³ de haşhaşın öksürüğe faydalı olduğunun çok tecrübe edildiği belirtilmiştir. “Şurb-ı haşhaş, öksürüğe ziyade mücerredir. Haşhaş kabı (kabuğu) on beş dirhem, haşhaş tohumu on dirhem, bunları çömlekte kaynatasın daha sonra suyunu süzerek saf idesin sonra da yüz otuz dirhem pekmez veya bal ekleyeyip bu suyla şerbet idesin, kaynadasın, kaynıyorken yumurta katasın, bir tarafa koyasın çok iyi şarab olur” denilerek öksürük için haşhaşın diğer başka maddelerle birleştirilerek kullanılması tavsiye edilmektedir (*Kitâb-ı Ma'cûn*, 131b; Aytaç, 2019, 306-307).

İshak b. Murad, haşhaşın faydalarını belirtirken şunları zikretmiş; kulunç ağrısını giderir ve üç dirhemi kulunç şişmişse veya hayz bağlanmışsa açar, haşhaşla başı yıkasalar saç sakalı artırır ve güçlendirir ve dökülmekten korur. Haşhaşı şişlere yaku itseler dağıtır ve sinir ağrıların yatıştırır ki kaz ve ördek yağı ile sürseler ve ol yumuşatıcı ve pişirici ve dağıtıcıdır, anın tohumu ve dibi yaprağından daha üstündür ve ol eklemeleri hoş eder” diyerek haşhaşın pek çok faydasını dile getirmiştir (İshak b. Murad, 16a; Aydeniz, 2008, 63-64). Bundan başka İshak b. Murad, cima (cinsel ilişki) arzusunu getiren nesnelere; “anison, besbase, baldırıkara, bal, hardal, hurma, dar-ı fulful, demirdikeni, tilkitaşağı, zaferan, zencefil, zeytin, sarımsak, soğan, simsim, fıstık şeftali, şalgam ve tohumu” olarak belirtirken haşhaşı da listeye dahil etmiştir (İshak b. Murad, 45b; Aydeniz, 2008, 134).

İshak b. Murad, uykusuzluk illeti yaşayan kişinin idrarı kızıl ve nabızı tez ise ilacı odur ki; menekşe yağını, kabak yağını ve haşhaş yağını hastanın başına dürteler avrat sütü ile ve matbuh yedireler” ifadeleriyle haşhaş yağının uykusuzluğun tedavisi için kullanıldığını zikretmiştir (İshak b. Murad, 48b; Aydeniz, 2008, 140). Yine İshak b. Murad, nezle illetini anlatırken, “rutubet boşalmasından olduğunu, burundan akan su tiz ve duru ise kişinin yüzü ve gözü kızarırsa bunun ilacı kan aldirmek ve hacamat ettirmek ve şarab-ı haşhaş, ya şarap-ı benefşe ve şarab-ı limon içirmek gerektir, üç günden sonra hamama girmektir” diyerek haşhaş şarabının nezle tedavisinde kullanıldığını ifade etmiştir (İshak b. Murad, 50a; Aydeniz, 2008, 143). Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa da, “şarab- haşhaş ıssı göğüse ve göğüste nezleden hâsil olan zahmete fayda eder” demiştir (Hacı Paşa, 72a; Önler, 1981, 183). Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî de, “haşhaş baştan inen nezleye çok faydalıdır” kaydıyla diğer müelliflerin zikrettiklerini teyit etmiştir (el-Mardânî, 2005, 457).

Hekim Beşir Çelebi (ö. 1451 sonrası) *Mecmûatü'l-Fevâ'id* adlı eserinde¹⁴ haşhaşı pek çok hastalık için hazırlanan macunlar içinde şifa vesilesi bitkilerden biri ve keyif otu olarak zikretmiştir. Haşhaşın sütünün, kabuğunun, tanelerinin, şurubunun,

13 Eser hakkında bilgi edinmemi ve metne ulaşmamı sağlayan ve tereddütlerimi gideren Kastamonu Üniversitesi Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Eğilmez'e teşekkür ederim.

14 *Mecmûatü'l-Fevâ'id*'e ulaşmamı sağlayan dostum İbrahim Murat Bozkurt'u rahmetle yad ediyorum.

yağının veya merheminin kullanılmasını önermiştir. Hekim Beşir Çelebi tarafından *Mecmûatü'l-Fevâyid* de; göze sürme çekmek, göz çapağı, baş ağrısı, uykusuzluğu gidermek, nezle, kulak ağrısı, burun kanaması, öksürük, verem, hıçkırık, nikris, sedef, siyatik, mafsallık ağrıları, karıncalanma, bel ağrısı, soğuktan kaynaklı sancı, makat ağrısı ve şişliği, ishal ve kabızlık için (Hekim Beşir Çelebi, 5b, 6a, 9ab, 12a, 14b, 15b, 16ab, 17b, 19b, 22ab, 23a, 25b, 31a, 32a, 44a, 50a, 52b, 62a, 71b, 87b, 90a, 93b, 94a, 96b, 97ab, 99b, 100ab, 106b; Özdemir, 2018, 75-220) haşhaşın diğer başka bitkilerle birlikte macun, hap, şurup veya yağ şeklinde kullanılması önermektedir.

Hekim Beşir Çelebi, haşhaşın özelliğini ve diğer başka özelliklerini de şöylece belirtmiştir. Haşhaş soğuk ve kurudur, öksürüğü sakın eder ve uyku getirir ve dahi dimağdan inen balgamı arıtır ve erlik suyun artırır ve nezleyi bağlar (Hekim Beşir Çelebi, 78b; Özdemir, 2018, 183). “Haşhaş şurubu öksürüğe ve zatül cenb ve göğüs hastalığına ve uykusuzluğa fayda eder. Bunun için haşhaşı kabuğu ile kaynadalar havanda döveller ve dahi süzeler, şeker katalar kıvama getireler, hastaya vireler nafi ola” (Hekim Beşir Çelebi, 90a; Özdemir, 2018, 197-198) demektedir. Ayrıca haşhaş suyu göz ağrısına ve siroz kaynaklı nefes darlığına ve karın sancısına faydalıdır (Hekim Beşir Çelebi, 91b; Özdemir, 2018, 199) ifadesini kullanmaktadır.

Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî, “böbrek ağrısı olan hasta kan işerse semizotu suyundan başka kil-i ermeni, kardeşkanı, günlük, haşhaş ve semizotu tohumu içirilmesi” gerektiğini zikretmiştir (el-Mardânî, 2005, 429). Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa da, “nohutu çok yemek böbrekte taş eyler, ıslahı haşhaş iledir” demiş, eserinin başka bir yerinde de, “eğer böbrekte şiş olsa ve sıtma dahi tutsa ol taraftan ki ağrır, baselik damarından kan alalar ve şınhiyar tohumu suyu ve kabak çekirdeği suyu ve kavun çekirdeği suyu ve haşhaş lüâbını bal cülabıyla vereler içe” ifadesiyle (Hacı Paşa 21b, 111b; Önlere, 1981, 73-74, 269) böbrek hastalığının tedavisinde haşhaşın önemli bir etken olduğunu belirtmektedir.

Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa, ishalin tedavisi için de,

“evvel taze gül suyu içireler ve hatmi kabıyla (kabuğuyla) haşhaş kabın (kabuğun) kaynatıp suyun dağılayıp soğutup içireler ki eğer kan dahi giderse sandal şarabı ve lisanül hamel şarabı ve encübar şarabı katıp vereler, bununla olmazsa geri kalan kabız nesnelere vereler ki soğuk ola, cülнар, mazu, sumak, gül, tebeşir, gil-i ermeni ve kavrulmuş katuna tohumu ve lisan-ül hamel ve haşhaş kabı (kabuğu) ve tohm-ı sandal ve döğölmüş habbül rumman ve ayva ve kadıntuzluğu ve elma ve armut ve turunç ve kuzukulağı tohumu ve yemiş-i mersin ve kafurdur”

diyerek (Hacı Paşa, 96a; Önlere, 1981, 232) ishalin tedavisini çok çeşitli olarak ele almış ve epeyce detaylı bilgi vermiş, hastalığın seyrine göre haşhaşın iki farklı şekilde kullanılmasını tavsiye etmiştir.

Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî, “boğma (havânik) boğuz döşünün şişmesi durumunda” tedavisinin hastanın “yiyeceğinin arpa suyu veya haşhaş sütüyle pişmiş mercimek müzevveresi olduğu” zikretmiş (el-Mardânî, 2005, 413) boğma hastalığının tedavisinde haşhaş kullanıldığını belirtmiştir. Yine Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî, zâtü'l-cenbi (karaciğer üstündeki zarda/diyafragma veya bu zar içindeki kaslarda oluşan) hastalığının tedavisini anlatırken, “gıda olarak haşhaş ile karışmış arpa suyu” önermiştir (el-Mardânî, 2005, 416).

Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî, “niki (zahîr) hastalığı soğuktan değil de harareten kaynaklanıyorsa ilacının haşhaş kabuğu, hatmi ve gül tohumunun birlikte kaynatılarak kullanılması” olduğunu ifade etmiştir (el-Mardânî, 2005, 422). Yine Abdülvehhab b. Yusuf el-Mardânî, “mâlihulyâli (hult-ı mavdâvî / yaşam isteğinin

azalması, her şeye ilgisizlik, keder içinde olma) kişilerin kederli ve korkak olduklarını, ölmekten korktuklarını” ifade ettikten sonra, “kanın veya safranın yanmasından kaynaklanan mâlihulyânın tedavisinde benefşe yağı, kabak yağı ve haşhaş yağı beraber ya ayrı ayrı anne sütüyle karıştırıp başa bol bol dökülmesi gerektiğini” belirtmiştir (el-Mardânî, 2005, 402-403). Haşhaş kabuğu ve haşhaş yağının başka hastalıklarda olduğu gibi bu iki hastalığın tedavisinde de kullanıldığını ifade etmektedir.

Gençliğinden yaşlılığına kadar tıp ilmi ile uğraşan İbn Şerif (ö. 14. yüzyıl sonu), sağlığın korunması, hastalıkların sebepleri ve tedavi edilmesi konusunda derlediği ve tecrübe ettiği bilgileri kısa ve öz olarak anlattığı *Yâdigâr* adlı eserinde haşhaşın Anadolu’da pek çok rahatsızlıklarda; uykusuzluk, göz, kulak ve diş ağrılarında başka kulunç, nezle, öksürük, hemoroid, bağırsak ve mesane iltihabı, ishal, kadın hastalıkları, eklem ağrıları, menenjit ve dolama hastalıklarının tedavisi için (İbn Şerif, 2017, 81, 131, 134, 147, 158, 181, 211, 217, 234, 239, 243, 258, 278, 283, 308) kullanıldığını belirtmektedir.

Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 1430) tarafından kurulan Bayramiyye (Bayramî) tarikatının Aksaray’daki temsilcisi Yusuf Hakîkî Baba’nın *Divan*’ında bir beyitte;

“Bu din yolunda vir baş ger başın ola haşhaş

Döndürme yüz karındaş merdâne kıl şecâ ‘at” (Gümüş, 2016, 619)

İnanılan dinin yaşanması ve yaşatılması için eğer kişinin haşhaş taneleri kadar başı olsa gerektiğinde feda etmekten çekinmemesi gerektiği ifade edilirken haşhaş kapsülü içindeki milyonlarca taneye vurgu yapılmıştır. Sonra da kardeş olanların birbirinden yüz çevirmemesi, birbirine sırt dönmemesi ve din yolunda mert olan insana yakışır şekilde yiğitçe hareket etmesi gerektiği belirtilmiştir. Din söz konusu olduğunda kardeşler arasındaki her türlü sorunun sonlandırılması ve her bir ferdin kapsüldeki haşhaş tohumları adedinde başını vermekten geri durmaması tavsiye edilmiştir.

Haşhaş, sadece insanlardaki hastalıkların tedavisinde değil, hayvanlarda oluşan göz hastalıklarının tedavisinde de kullanılmaktadır. Yağ içerisinde ezilen haşhaş yaprakları, yük hayvanlarının gözlerinde oluşan beyaz benek hastalığının tedavisinde kullanılmaktadır (Pliny, 1938, 20, 76).

Selçuklu yapılarında; çini, seramik, bitki motifleri, insan ve hayvan figürleri görülmektedir. Türkiye Selçukluları haşhaşı, saraylarda ve halka hizmet veren mekânların iç ve dış kısımlarındaki bezemelerde ve mimari süslemelerde motif olarak kullanmıştır. Saraylara ait seramiklerde, çini, halı, kilim desenlerinde, minyatürlerde ve mezar taşlarında Anadolu insanının haşhaşa verdiği önemi gösteren örnekler bulmak mümkündür (Erol-Yanık, 2019, 202, 211). Özellikle dinî ve sivil yapılarda tamamlayıcı unsur olarak kullanılan hayat ağacı motifinde haşhaş ve nar gibi bitkiler ile aslan ve kuş figürleri ejder ile birlikte kompozisyonlarda yer almaktadır. Beyşehir Gölü kıyısında Anamas Dağı eteklerinde inşa olunan Kubad Abad Sarayı çinilerinde bulunan figürlü hayat ağacı motiflerinden bazılarında haşhaş, başka bitkilerle birlikte bezemelerin arasında motif olarak karşımıza çıkmaktadır (Kırtay, 2023, 133, 135, 142).

Sonuç

Tarih boyunca pek çok bitkinin yaprağından, çiçeğinden, sapından, suyundan, özünden çeşitli hastalıkların tedavisi için yararlanılmıştır. İçinde haşhaşın da yer aldığı bu bitkiler, uykuyu teşvik etmek, sindirime yardımcı olmak ve öksürük, mide ve bağırsak rahatsızlıklarını gidermek için yenilmiş içilmiştir. Sakinleştirici, uyutucu, ağrı kesici, bayıltıcı ayrıca keyif amaçlı olarak da en çok haşhaş ve sütü kullanılmıştır. Türkler Anadolu'yu fethettikten sonra binlerce senedir bilinen haşhaş kültürünü devralmış ve bu ürünü hem bir gıda maddesi, hem bir ilaç, de hem gelir getiren ticarî ürün olarak kullanmışlardır.

Orta Çağda Anadolu'da tasavvufî ekoller içinde de haşhaş kullananlar olduğu gibi, haşhaştan halk hekimliği alanında yararlanılmasını öneren ilim ve fikir adamları da olmuştur. Anadolu'da haşhaşın halk nezdinde bilindiği, ihtiyaç zamanında veya tavsiye üzerine kullanıldığı görülmüştür.

Ünlü hekim, âlim, filozof ve mutasavvıflar; Ebubekir er-Râzî, Ali b. Abbas el-Mecûsî, İbn Sînâ, Ahmet Yesevî, Ferîdûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, Mevlânâ, Eflâkî, İbnü'l-Hatîb, İbnü's-Serrâc, Aksarayî, el-Ömerî, İbn Battûta, İbnü's-Sübkî, Zerkeşî, Kadı Burhâneddin, İshak b. Murad (Geredeli İshak), Hacı Paşa, Mardânî, Beşir Çelebi ve İbn Şerîf eserlerinde haşhaştan bahsetmişlerdir.

Haşhaş ve afyun ile ilgili bilgiler veren hekim ve ilim adamlarından İbn Sînâ, zehirli bitkisel ilaçlardan biri olması sebebiyle haşhaşın eczacılık ve tıp alanları dışında bilinçsizce kullanımının kötü ve zararlı sonuçlara sebep olabileceğini belirtmiştir. Afyun kullanımının insan bedeninde oluşturacağı değişimi ifade etmiştir. Bununla beraber afyunun fazla kullanımından kaynaklanan zararlarını gidermek için yapılması gereken tedavi usulü de önermiştir. Çeşitli hatalıkların tedavisinde başka bitkiler içinde haşhaşın da yer aldığı bir drog da zikretmiştir. İbn Fazlullah el-Ömerî, haşhaşın ve afyunun hastaları iyileştirmek amacıyla kullanıldığını belirtmiştir. Bedreddin ez-Zerkeşî, haşhaşın pek çok zararını ifade ettikten sonra haşhaşı bütün hastalıkların anası olarak belirtmiştir. Ebubekir er-Râzî, Ali b. Abbas el-Mecûsî ve tabib Muhazzebeddin de haşhaşın sakınleştirici olarak melankoli, uykusuzluk ve mânia (duygudurum bozukluğu ve depresyon) rahatsızlığı olan hastalara diğer başka bitkilerle birlikte kullandırılmasını tavsiye etmişlerdir.

Ahmet Yesevî, Mevlânâ, Kadı Burhâneddin ve Yûsuf Hakîkî Baba, haşhaşı teşbih için kullanmışlardır. Ahmet Yesevî Allah aşkını bulanın gözünde maddi âlemdeki her şeyin haşhaş taneleri gibi küçüldüğünü, dünyevi meselelerin küçük haşhaş tohumları olarak görüneceğini ifade etmiştir. Mevlânâ, haşhaşı şeytana benzetmiş, insan üzerindeki etkisinin şeytanın etkisi gibi olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Hz. Hud peygamberin kavminin Allah'a isyandan vazgeçmemesi sonrası kemiklerinin haşhaş gibi ufalandığını ifade etmiştir. Kadı Burhâneddin insanların toplum içine karışarak uyumlu bir yaşam sürmesini, helva içindeki haşhaş gibi olunmasını önermiştir. Bayramî tarikatının Aksaray'daki öncüsü Yûsuf Hakîkî Baba, inanılan dinin yaşanması ve yaşatılması için eğer kişinin haşhaş taneleri kadar başı olsa gerektiğinde feda etmekten çekinmemesi gerektiği ifade etmiştir.

Muhammed b. el-Hatîb 13. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'ya gelen Kalenderîlerin esrar çekip afyun içtiklerini, dinden uzak yaşam felsefelerinin gençleri olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Sarı Saltuk, herkesin içinde haşhaş yemiş, Kalenderî şeyhlerinden Barak Baba da vecde gelebilmek için afyun kullanmıştır. Haydarî şeyhi Kutbeddin Haydar-ı Zâveî'ye nisbet edilen tarikata mensup dervişlerden bazıları esrar gibi uyuşturucu maddeler kullanmışlardır. Bektaşîler ve bazı Bektaşî meşreb

insanlar da haşhaş kullanmış, hatta haşhaşı öven şiirler yazmışlardır. Taceddin es-Sübkî 14. yüzyılın ikinci yarısında bazı insanların zaviyelere haşhaş kullanmak ve maddi menfaat elde etmek için geldiğini, işe yaramaz miskinler topluluğunun bu mekânlardan kovulması gerektiğini belirtmiş, hatta şarap ve haşhaş kullananların yakalanıp cezalandırılmasını valinin görevlerinden biri olarak belirtmiştir.

Mevlânâ, haşhaşın öz suyunu müzmin başağrısı için tedavi olarak önermekle birlikte haşhaşın zararlı olduğunu ifade etmiş, ilaçtan başka gaye ile kullanımını ailesine ve müridlerine yasaklamıştır. Allah, bir avuç haşhaşa da insanı bir müddet kendini unutturacak bir özellik vermiştir sözüyle, haşhaşın akli ve beyni uyuşturduğunu, insanı doğru düşünemez ve aklını kullanamaz hale getirdiğini belirtmiştir. Mevlânâ, haşhaş kullanmamayı önemli bir ahlaki değer olarak görmüş; tembellik yaparak çalışmayan bedavacı zihniyeti de, afyun olarak uyuşmuş insanlar olarak ifade etmiştir. Sonraki yıllarda bir Mevlevî sohbet meclisinde haşhaş hakkında ayet hadis bulunmamasının sebebi Hz. Peygamber döneminde kullanılmaması ile açıklanmıştır.

Kerîmüddin Aksarayî, haşhaşı uyuşturucu özelliği ile zikretmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı IV.Rükneddin Kılıç Arslan, Pervâne Muinüddin Süleyman'ın davranışına anlam veremediğinde, ona sarhoş musun yoksa haşhaş mı aldın diye sormaktan kendini alamamıştır. Seyyah İbn Battûta, Anadolu gezisi esnasında haşhaş yiyenler gördüğünü ve bu durumun olağan görülüp doğal karşılandığını ve kimse tarafından yadırganmadığını belirtmiştir. Bu durum 14. Yüzyılda Anadolu'nun bazı yörelerinde haşhaşın günlük hayatta kullanıldığını ve haşhaş yiyip içmenin normal karşılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Pervâneoğullarının son beyi Gazi Çeleb'nin afyunu fazla kullanması sebebiyle vefat ettiği rivayet olunmuştur. Bedreddin el-Aynî de, Karamanoğlu II. Mehmet Bey'in ma'cûn-ı müteferriha denilen bir macunu (afyunu) ferahlatıcı olarak kullandığını ifade etmiştir.

İshak b. Murad, Hacı Paşa, Mardânî, Hekim Beşir Çelebi ve İbn Şerif, çeşitli hastalıkların tedavisi için haşhaşın sütünün, kabuğunun, tanelerinin, şurubunun, yağının veya merheminin kullanılmasını önermiştir. Başta nezle, öksürük ve ishal rahatsızlığı olmak üzere olmak üzere haşhaşın türevlerinin uykusuzluğun ve kulunç ağrısının giderilmesinde, hayz bağlanmışsa açılmasında, saç sakalın artılıp güçlendirilmesi ve dökülmekten korunmasında, vücuttaki şişlerin dağıtılmasında, hemoroid, bağırsak ve mesane iltihabında, sinir ağrılarının yatıştırılmasında, eklem, siyatik, makat, diş, göz, kulak ve baş ağrılarının giderilmesinde, siroz kaynaklı nefes darlığı, karın sancısı, böbrek, zâtü'l-cenb (karaciğer üstündeki zar/diyafagma), dolama, kadın hastalıkları ve mâlihulyânın (yaşam isteğinin azalması, her şeye ilgisizlik, keder içinde olma) tedavisinde ayrıca cima (cinsel ilişki) arzusunu ve erlik suyunu (meni) arttırmak için haşhaşın veya türevlerinin diğer başka bitkilerle birlikte macun, hap, şurup veya yağ şeklinde kullanılmasını önermişlerdir.

Haşhaş Anadolu'da gıda maddesi olarak tüketilmesinin yanında tıbbî bir ilaç olarak pek çok hastalığın tedavisi de için kullanılmıştır. 11-14. yüzyıllarda genellikle olumsuz etkisinin azalması amacıyla başka bitkilerle birlikte kullanımı tavsiye edilmiştir. Hekimler tarafından bizzat uygulandığı gibi halk hekimliği alanında da kullanılmıştır. Daha çok uykusuzluğu gidermek, sindirime yardımcı olmak ve öksürük, mide ve bağırsak rahatsızlıklarını önlemek için olmak üzere; diş, kulak, göz, baş ve eklem ağrılarında ağrı kesici olarak; idrar yolları, karaciğer, akciğer ve kadın hastalıklarında iltihap giderici olarak; ayrıca âdet söktürücü, cinsel istek ve sperm arttırıcı ve kilo aldırıcı olarak pek çok rahatsızlığın (böbrek hastalıkları, ishal vd.) tedavisinde yararlanılmış, başka bitkilerle birlikte kullanılması tavsiye edilmiştir.

Haşhaştan sadece insanlardaki rahatsızlıklar ve hastalıklarda değil, hayvanlarda ortaya çıkan göz hastalıklarının tedavisinde de yararlanılmıştır. Ayrıca Selçuklu yapılarında iç ve dış mekânların bezemelerinde ve mimari süslemelerde motif olarak kullanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmed Yesevî. *Dîvân-ı Hikmet*. çev. Hayati Bice. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayını, 2017.
- Akçınar, Cemil. “Hacı Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/ 492-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Alper, Ömer Mahir. “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 319-321. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Arayancan, Ayşe Atıcı. “Nizari İsmâîlilerinde Takiyye, Meşruiyet ve Tasavvuf İlişkisi Üzerine Değerlendirme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 102 (2022), 79-94.
- Arslan, Yusuf vd. “Afyon (Opium) Alkaloidleri ve Önemi”. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi* 17/1-2 (2008), 63-73.
- Avesta: Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. çev. F. Adsay, İ. Bingöl. İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2012.
- Aydeniz, Süleyman. *(İshak bin Murad) Edviye-i Müfredde: Metin İndeks Sözlük Dil İncelemesi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Aynı Bedreddin. *İkdü'l-Cümân fi tarihi ehli'z-zaman*. Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, 2911
- Aytaç, Aslı. “Kitab-ı Macûn Adlı Tıp Metninde Geçen Botanik ve Tıp Terimleri”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/4 (2019), 303-322.
- Baktır, Mustafa. “Afyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/ 442-443.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2016.
- Baytop, Turhan. “Haşhaş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 403. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bernáth, Jenő (ed.). *Poppy, The Genus Papaver*. Reading: Harwood Academic Publishers, 1998.
- Booth, Martin. *Haşhaştan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- Büyükkara, M. Ali. “İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da'vet”, *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (1998), 9-36.
- Çağrı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 489-505, 530-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Daftary, Farhad. *Muhâlif İslâmın 1400 Yılı İsmâîliler Tarih ve Kuramı*. Çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001.
- Daftary, Farhad. *İsmâîliler Tarihleri ve Öğretileri*. Çev. Erdal Toprak, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2005.
- Daftayr, Farhad. “The “Order of the Assassins:” J. von Hammer and the orientalist misrepresentations of the Nizari Ismailis”, *Iranian Studies* 39/1 (2006), 71-81.
- Demir, Aydın. *Hekim Bereket Hulusa (1-50. Sayfalar) İnceleme Metin Sözlük*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Demirhan, A. “Afyonun Tıp Tarihindeki Yeri ve Halk Arasında Kullanılışı”, *IV. Bilim Kongresi*. 1-6. Ankara 1973.
- Derviş Siyâhî Lârendevî. *Lügât-ı Müşkîlât-ı Eczâ*, Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1460/2, 1b-63a.
- Devlilioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2011.
- Doğan, Hüseyin. *Anadolu Türk Uygarlığında Bitkiler (XIII-XV. YY.)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Dols, Michael Walters. *Mecnun: Orta Çağ İslam Toplumunda Deli*. çev. Didem Gamze Dinç. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.

- Dormandy, Thomas. *Opium: Reality's Dark Dream*. New Haven: Yale University Press, 2012.
- Eflâkî, Ahmed. *Âriflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. 2 cilt. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ekinci, Abdullah. Orta Çağ İslam Dünyasında İhanetler ve Suikastler: İsmâ'ili, Karmati ve Nizari Gruplar, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/36 (2016), 30-50.
- Eraslan Kemal. "Ahmed Yesevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. "Ali b. Abbas el-Mecûsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erkal, Abdülkadir. "Divan Şiirinde Afyon ve Esrar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, (2007). 25-60.
- Erkal, Abdülkadir. *Osmanlı Toplumunda ve Edebiyatında Afyon ve Esrar*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2016.
- Erol, Ayşe Fatma - Yanık, Erman. "Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri". *Millî Folklor* 16/124 (2019), 202-212.
- Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr. *Mevlana ve Etrafındakiler Risale*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî. *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.
- Güler, Hatice. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr (Devlet-i Memâlikü'l-Ülâ Kısmı/1301-1349) Tercüme ve Tahlili*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Gümüş, Kudret Safa. "Tasavvuf Çevresinde Ahlâk: Yûsuf Hakikî Baba Dîvânı Örneği", ISEM2016, 3rd International Symposium on Environment and Morality (3.Uluslararası Çevre ve Ahlâk Sempozyumu), 608-624. Alanya: 2016.
- Hacı (Celâleddin Hızır) Paşa. *Müntehâb-ı Şifâ*. Malatya: İl Kütüphanesi, 1196/2, 1b-158a.
- Halm, Heinz. *Haşhaşiler Gizli Bir Örgütün Tarihi*. Çev. Atilla Dirim, İstanbul: Runik Kitap, 2020.
- Hekim Bereket. *Kitabü'l Hülasa*. Konya: Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi, 12049, 1b-26a.
- Hekim Beşir Çelebi. *Mecmûatü'l-Fevâid*. İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Tarihi Müzesi, 328/2, 1b-109a.
- Hesiodos. *İşler ve Günler - Tanrıların Doğuşu*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Homeros, (2017). *Odysseia*. çev. Azra Erhat - A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Homeros, (2018). *İlyada*. çev. Azra Erhat - A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed et-Tancî. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: YKY Yayınları, 2016.
- İbn Sînâ. *el-Kânûn fî'l-Tıbb*. çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2014.
- İbn Şerîf, Tabib. *Yâdigâr, 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı*, haz. Komisyon. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2017.
- İbnü'l-Esir el-Kâmil'de Selçuklular*, çev. notlar ve açıklamalar Abdülkerim Özaydın, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul 2022.
- İbnü's-Serrâc, Muhammed b. Ali. *Teşvîkü'l-Ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 272, 1b-316a.
- İnce Fatma. "Orta Çağda İslam/Türk-İslam Tıbbının Parlak Bir Mümessili Nurettin Hastanesi". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 18/3 (2018), 69-90.
- İshak b. Murad (Geredeli İshak). *Edviye-i Müfredede*. Malatya: İl Kütüphanesi, 1196/1, 1b-77b.
- Jaeger, Werner. *Diokles von Karystos*. Berlin: De Gruyter, 1963.
- Jamal, Nadia Eboo. The continuity of the Nizari Ismaili da'wa, 1256-1350, *New York University The Department of Near Eastern Languages and Literatures Thesis* 1996.
- Kadı Burhâneddin. *Divan*. haz. Muharrem Ergin. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1980.
- Karlığa, Bekir. "İbn Sînâ Etkileri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 345-353. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kavalalı, Gülsel. "Hitit Döneminde Anadolu'da Kullanılan Bitkisel Droglar". *II.Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*. 131-132. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1999.

- Kaya Mahmut. “İbnü’l-Arabî Muhyiddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 520-522. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kaya, Selim. *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah dönemi Selçuklu tarihi, (1192-1211)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Kaya, Pınar. “Sultan Sencer Devrinde (1118-1157) Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler”, *Tarih Dergisi*, 58/2, İstanbul (2013), 43-64.
- Kırtay, Koza Kurt. “Türk Kültüründe Hayat Ağacı (Selvi Motifi) Bir Motif Olarak Çini ve Seramiklerde Kullanımı”, *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2023), 129-143.
- Kitâb-ı Ma’cûn*, Kastamonu: İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 1297/6, 131b-137a.
- Köknel, Özcan. *Bağımlılık*. İstanbul: Altın Kitaplar, 1998.
- Lewis, Bernard. *Haşîşiler, Orta Çağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*. Çev. Ali Aktan. İstanbul: Sebil Yayınları, 1995.
- Mardânî, Abdülvehhab b. Yusuf ibn-i Ahmed el-Mardânî. *Kitabü'l-Müntehab fi'l-Tıbb* (823/1420). İnceleme metin dizin sadeleştirme tıpkıbasım haz. Ali Haydar Bayat, İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2005.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Ma'nevî*. çev. Derya Örs - Hicabi Kurlangıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayını, 2015.
- Murad, Sibel. *Lügat-ı Müşkilât- Eczâ Dervîş Siyâhî Lârendevî (giriş inceleme metin dizinler)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2009.
- M.Şerefeddin, “Batınîlik Tarihi”, *DİFM*, VIII, Mart 1928.
- Nüzhet, Ergun Sadeddin. *Bektaşî Şâirleri*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1957.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalendariler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1992a.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Barak Baba”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/ 61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1992b.
- Ömerî, İbn Fazlullah. *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr, Devletü'l-Memâlikü'l-Ülâ*. nşr. ve thk. Dorothea Kravulsky. VI.bab. Beyrut: el-Merkezü'l-İslâmî li'l-Buhûs, 1986.
- Önler, Zafer. *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şîfa inceleme metin dizinler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981.
- Öz, Mustafa. “Haşîşiyeye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. “Nizâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990.
- Özbek Süleyman. “Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlana'nın Fihî Ma Fih ve Mesnevî'sine göre)”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1, (2001), 41-58.
- Özdemir, Güllü. *Hekim Beşir Çelebi Mecmûatü'l-Fevâyid (giriş inceleme çeviri yazılı metin dizin)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Pliny. *Natural History*. London: Harvard University Press, 1938.
- Salman, Özcan. “Orta Çağ Anadolu'sunda Kullanılan Tıbbî Bitkilerin X.yüzyıldan XII. yüzyıla Kadar Tedariği”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi USAD*, 16 (2022), 291-319.
- Santella, Thomas M. *Opium (Drugs: The Straight Facts)*. New York: Chelsea House Publishers, 2007.
- Sarıkaya M. Saffet vd. “İbnü's-Serrâc'a Göre Sarı Saltuk”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/32 (2013), 75-110.
- Sübkî Taceddin, *Muidü'n-niam ve Mübidü'n-nikam*, nşr. David W. Myhrman, London, 1908, Beyrut; Müessesetü'l-Kütübî's-Sakafiyeye, 1986. Tâceddin es-Sübkî, *Makam ve Meslek Ahlâkı, Mu'îdü'n-Ni'am*, haz. Harun Yılmaz - Muhammet Enes Midilli, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Şimşekler, Nuri. “Sipehsâlâr, Feridün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şirinov, Agil. “Nasîrüddin Tûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/ 437-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tan, Muzaffer. “İsmailî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci”, *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015),

79- 95.

- Taneri Aydın. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)*. Konya: Bilge Yayınları, 1978.
- Taşlıgil, Nuran - Şahin, Güven. "Tarihsel Süreçte Haşhaş (Papaver somniferum L.) ve Afyon". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 11/34 (2018), 163-196.
- Terzioğlu, Arslan. "İbn Sînâ Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 322-336. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Turan, Osman. "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak I, Fustâtu'l-Adâle fi Kavâidi's-Saltana". *60.Doğum yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. 531-564. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953.
- Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Türkçe Sözlük Erişim 11 Ağustos 2023.
- Uyumaz, Emine. "XI.yüzyılın sonlarından XIV.yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair". *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*. 211-224. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayını, 2013.
- Ünver A. Süheyl. *Selçuklu Tababeti XI-XIV. Asırlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940.
- Virani, Shafique N. "An Old Man, a Garden, and an Assembly of Assassins: Legends and Realities of the Nizari Ismaili Muslims", *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies* 61/2 (2023), 272-284.
- Yanık, Erman. *Eskiçağ Anadolu'su Tıp Tarihinde Haşhaş Bitkisi*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/ 89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Tahsin. "Haydar, Kutbüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/ 24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yazıcı, Tahsin. "Haydariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/ 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yörükan (Karamağaralı) B. "İslam Sanatında Haşhaş ve Hint Keneviri". *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*. 5 (1982), 463-484.
- Zerkeşi, Bedreddin. *Zehrü'l-Ariş fi Tahrîmi'l-Haşiş*. nşr. Seyyid Ahmed Ferec. Mansûre: y.y., 1987.

Extended Abstract

Poppy is such a plant that medicine is produced from its leaves, opium from its capsule, and paste and oil from its seeds. In addition, animal feed is obtained from its waste parts. Over time, the poppy has had special and different importance as food, medicine, agricultural organic fertilizer, energy production, commercial and industrial, and even strategic products. It has been used as a motif on many objects in social life. The poppy's seeds, tunic, and milk have been used since ancient times and in the Middle Ages, they were used in madrasahs, dervish lodges, zaviyahs, and folk medicine due to their sedative, analgesic, analgesic, stupefying and also recreational properties. It is seen that poppy, which is mostly known as a food, medicine, and mind-numbing feature, has been used as an organic fertilizer, energy, commercial and industrial product, and as a motif in works of art over time. This study deals with the statement and usage areas of poppy which is an important cultural factor in historical, medical, and sufistic works in the Middle Ages. It is aimed to determine why and how poppy was used in the historical period in the Middle Ages, especially in Anatolia. In the study covering the 11-14. centuries, mixed research methods, literature review, and text analysis techniques were used. This article is important because it is the first study to address the statement of poppy in historical, medical, and Sufistic sources about and the reasons for its use with a holistic approach when considering the context of Anatolia. Few academic studies shed light on the position and development of poppy in folk medicine in the Middle Ages, so it is thought that this study will contribute to the literature. It is also hoped that it will contribute scientifically to studies on Anatolian medical history regarding the dysfunction of the mind and blinding of the mind due to drug use and research on Medieval Turkish history. After conquering Anatolia, the Turks continued the thousands-year-old poppy culture and used poppy mostly as food and medicine. The poppy was mentioned in different ways in historical, medical, and Sufistic sources about the Middle Ages. It was mentioned to exemplify and explain a subject, to express its harms to human mental and spiritual health, or its benefits were stated provided that it was used in moderation. While the

use of poppy as food does not pose a problem, the use of opium poppy outside the fields of pharmacy and medicine causes physical, mental, and spiritual health problems. Just as there were people who used poppies in Sufi schools in Anatolia in the Middle Ages, there were also scientists and intellectuals who suggested using poppies in folk medicine. In the study, the works of scholars, intellectuals, travelers, and Sufis who talked about poppy in different ways and for different reasons were benefited. Among the works that benefited are the following works: The Canon of Medicine of Ibn Sina, *Divan al-Hikmah* of Ahmad Yasawi, the *Mathnawi* of Mawlânâ Djalâl al-Din al-Rumî, *Rumî and his Surroundings* of Faridun b. Ahmed-i Sipahsalar, *Menaqib al-Arifin* of Aflâkî, *Teşvikü'l-Ervah* of Ibn al-Sarrâdj, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* of Aksarayî, *Masâlik al-Absâr* of Ibn Fadl Allâh al-Umarî, *the Seyahatname* of Ibn Battuta, *Muidü'n-niam* of Tadj al-Din al-Subkî, *Zehrü'l- Arîş fî tahrîmi 'l-haşîş* of al-Zarkashî, *Divan* of Kadî Burhân al-Din, *Edviye-i Müfrefe* of Ishak b. Murad (Ishak of Gerece), *Kitabü'l-Müntehab fî'l-Tibb* of Abdulvahhab b. Yusuf al-Mardânî, *Mecmûatü'l-Fevâyid* of Beşir Celebi and *Müntehab-ı Şifâ* of Hadjdji (Celâleddin Hızır) Pasha, *Yâdigâr* of Ibn Sharîf and manuscripts titled *Kitâb-ı Ma'cûn*. Between the 11. and 14. centuries, people benefited from the leaves, flowers, seeds (grains), capsules, stems, in short, every part of the poppy. In addition to consuming the poppy as a food item, the extract (drug) obtained from the milk of its capsules and called "opium" has been used as a medicinal drug for the treatment of many diseases. Since it was known that the unconscious use of opium outside the fields of pharmacy and medicine would give bad and harmful results, it was generally recommended to use it together with other plants to reduce its negative effects between the 11. and 14. centuries. Opium, produced from poppy, was used by physicians for therapeutic purposes as well as in folk medicine. Between the XI. and XIV. centuries, poppy and its derivatives were mostly used to relieve insomnia, aid digestion, and prevent coughs and stomach and intestinal disorders. It is used as a pain reliever for tooth, ear, eye, head, and joint pain; as an anti-inflammatory in the urinary tract, liver, lung, and gynecological diseases; It has also been used in the treatment of many ailments and diseases as a menstrual stimulant, sexual desire and sperm enhancer and weight gainer. It is recommended to be eaten or drunk. The usage areas of poppy are discussed in historical, medical, and Sufistic sources about the Middle Ages (11-14. centuries). The use of poppy and its derivatives is recommended in medical books for the treatment of diseases. A thematic analysis of the poppy is made in the historical, medical, and Sufistic sources about the Middle Ages, specifically in Anatolia. The question of what are the benefits and harms of poppy and its derivatives is aimed at determining the course of its use between the 11-14. centuries. It has been understood that poppy was seen as a simile or a dishonor in the 11-14. centuries and described as something exciting and pleasurable it was one of the drugs used for sedative and therapeutic purposes. Poppy has been one of the drugs used in Anatolia for similes, insults, excitement, pleasure, or for sedatives and treatment.